

КОНФЕРЕНЦИЯ ТЕЗИСЛЕРИ

10-12-СЕНТЯБРЬ, 1997-ЖЫЛ
Нөкис каласы

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МИНИСТРЛЕР КАБИНЕТИ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МИНИСТРЛЕР КЕҢЕСИ

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСЫ
ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСЫНЫҢ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ

Н. ДӘУҚАРАЕВ АТЫНДАҒЫ ТИЛ ХӘМ ӘДЕБИЯТ ИНСТИТУТЫ

ХАЛЫҚ АРАЛЫҚ ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ ТЕЗИСЛЕРИ

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДӘСТАНЫ
«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ»
ХӘМ ТҮРКИЙ ТИЛЛЕС ХАЛЫҚЛАРДЫҢ
ФОЛЬКЛОРЫН ИЗЕРТЛЕҰ МӘСЕЛЕЛЕРИ

10 — 12-сентябрь, 1997-жыл
Нөкис қаласы

«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН» БАСПАСЫ

83.3(2Қар)

X - 33

Халық аралық илимий-теориялық конференцияның тезистері.
Қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» хәм түркий тиллес халықлардың фольклорын изертлеу мәселелери, 10—12 сентябрь, 1997-жыл, Нөкис қаласы. — Нөкис, Қарақалпақстан, 1997. — 104 бет.

Жууаплы редактор:

филология ылымлериниң
докторы —

С. Б. Баҳадырова

Т 4702270105-482
М-357 (04) - 97 Б-97

ISBN-5-8272-0106-5

© «Қарақалпақстан» баспасы, 1997

ИЛИМПАЗЛАР «ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ДӘСТАНЫ ҲАҚҚЫНДА

Көлеминин кеңлиги, мазмунунын тереңлиги, қурылысы, тек өзине тән өзгешеликтери хәм хайран қалғандай көркемлиги жағынан «Қырық қыз» поэмасы қарақалпақ халқының батырлық жырларының арасында биринши орынды алады.

Н. Дәуқараев

«Қырық қыз» дәстанында матриархаттын узактан еситилген жаңғырығы көринеди. Дәстан күтә ески дәуірлерде дөретилген болыуы мүмкин.

О. Кожуров

«Қырық қыз» Орта Азия халықларының әжайып естелиги сыпатында дыққатты аўдарады. Бунда Орта Азия халықларының эпикалық традициясындағы әййемги дәстүрлер өмир сүреди. Эпостың сюжетлик орайындағы амазонкалар мотиви скиф-массагет дәуіріне тийисли, б. э. ш. VI — V әсирлердеги скиф-парсы әскерлериниң

жүрислери хаққында мағлыұмат береди. Дәстандағы Суртайша образынан Куруша (Кир) образының қайта исленген излерин көриўге болады.

С. И. Толстов

Хорезм халықларының удайына дос турыўы ушын халық батыры Гүлайым Хорезм батыры Арысланды сүйеди хәм оған турмыска шығады. «Қырық қыз» дәстанындағы бул уақыя Хорезм халықларының ортасында болған күшли дослықтың көп заманлардан берли өмир сүрип киятырғанлығын көрсететуғын баҳалы факт болып есапланады.

С. К. Камалов

Қарақалпақ халқының уллы эпосы «Қырық қыз» дәстаны халықтың аўызеки поэтикалық творчествосының әжайып шығармасы болып табылады.

И. Сағыйтов

«Қырық қыз» дәстаны басқа халықларда жоқ, бир қарақалпақ халқының аўызеки поэтикалық творчествосының ең баҳалы дөретпеси ...

«Қырық қыз» — қарақалпақ фольклорындағы ең баҳалы халықлық шығарма. Оның халықлығы хаққында баспа сөзде көптен берли елеўли пикирлер айтылып келеди.

Қ. Мақсетов

Қарақалпақ халқының қаһарманлық эпосы «Қырық қыз» бұл француз халқының қаһарманлық поэмасы «Роланд хақында қосық» пенен үнлес. Гөззал Гүлайым — Роланд, Оливье — бұл Арыслан, Отбасқан образлары менен жақын.

Луи Арагон

«Қырық қыз» — қарақалпақ халқының жокары идеялары сәулеленген әжайып поэтикалық маржанларының бири.

А. Климович

Қ. М.Мақсетов

(Нөкіс)

ҚАРАКАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДӘСТАНЫ «ҚЫРЫҚ ҚЫЗ»ДЫҢ ЖЫРШЫСЫ

Коллективлик творчество теориясы түркий халықлар эпосы мысалында, әсіресе эпостың атқарыушылары жырау, жыршы, бақсы, шайыр, ырчы дөретиушилигінде үлкен айрықшалықтарға ийе, олардың ишиндеги шайыр-атқарыушылар өнерінде хайран қаларлық индивидуаллық дөретиушилик кәсийетлер бар. Олар өткендеги эпосымыздың бүгінгі күнге жетиуінде ғана емес, ал рауажланып байыуында да үлкен хызмет еткен. Орта әсирлердеги бабаларымыз Қоркыт ата, Жийренше шешен, Сыпыра жырау, Асан-қайғыларды еслеу менен бирге XX әсирдеги бизлердің заманласларымыз болған жыршы Жамбыл менен Кененди, Әргаш шайыр менен Фазыл шайырды, манасшы Сағымбай менен Саякбайды, Қурбанбай жырау менен Қыяс жырауларды халықтарымыздың эпосының байыуында өзіннің үлкен жекке үлесін қосқан жыршылар, ауызеки көркем сөздің уллы шеберлери десек те болады. Бизің ойымызша, фольклорда тек коллективлик творчество ғана емес, ал индивидуаллық творчество да хұким сүреді.

Буған мысал етип, қарақалпақ фольклорына «Қырық қыз»ды берген Қурбанбай жырау дөретиушилигін көрсетіуге болады.

Қурбанбай жырау Тажибай улы 1876-жылы Төрткүлдеги Шораханда тууылады. Жаслығында мал бағып, шопан болады, ол жырау болыуды әрман етеді. Төрткүлдеги Жи-

Исмурат жыраўға, Бухарадағы Халмурат жыраўға, Қоныраттағы атаклы Нурабуллаға шәкирт болады. Ол қарақалпақ жыраўларының көбисин, соның менен бирге өзбек, түркмен бақшыларын, қазақ жыршыларын көп тыңлап, олардан көп нәрселер үйренеді. Устазларынан пәтия алғаннан соң халық арасында жыраўшылық етип, Әмиүдәрияның оң, сол тәрәпиндегі елдерді гезеді. Тек, Қарақалпақстан ғана емес, Хорезм, Бухара, Түркменстан районларында да жыраўшылық етеді.

20-жыллардың ақыры, 30-жыллардың басынан бастап олимпиадаларға қатнасады, радиода, театрда, филармонияда хызмет істейді. Тийкарғы кәсиби жыраў болғанлықтан, өмириниң ақырына дейін жыраўшылық пенен шуғылланады. Ол 1958-жылы 82 жасында қайтыс болды хәм Төрткүлдегі Нәренжан баба әулийесине жерленді.

Қурбанбай жыраў оғада уллы импровизатор, шайыр жыраў еді, бурын белгисіз болған ол жигирмадан аслам дәстанлары менен қарақалпақ фольклорын байытты. Олардан Қарақалпақстан фольклористлери тәрәпинен 17 дәстан жазып алынды. Олардың ишинде «Қырық қыз», «Ер Зий-уар», «Қурбанбек», «Ерсайым», «Бозжигит», «Қаншайым», «Ер Қосай», «Салимжан», «Балтекей батыр», «Жас Келен», «Илимхан», «Бозаман», «Жанәдил», «Шийрин-шекер», «Хажы-гирей», «Жаханша», «Меңдиқал» т. б. дәстанлар жазып алынды. Өз алдына гейпаралары кітап болып хәм «Қарақалпақ фольклоры» көп томлығында Қурбанбай жыраўдың аты аталған дәстанлары басылып шықты.

«Қырық қыз» дәстаны қарақалпақ, орыс тиллеринде бирнеше рет басылды хәм өзбек, қазақ, қырғыз, түркмен тиллерине аударылып-басылып шықты. Қурбанбай жыраў «Қырық қыз» дәстаны менен қарақалпақ фольклорын дүньяға танытты. Ол жекке жыраўлық шеберлиги менен қарақалпақ дәстаншылығын көрилмеген дәрежеде байытқан қарақалпақ халқының уллы жыраўларынан есапла-

нады. Оған үлкен хызметлери ушын тири уактында-ак
Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық жырауы
атағы берилген.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Н. Даукараев. Шығармаларының толық жыйнағы, I том, Нөкис, 1977.
2. К. Максетов. Қарақалпақ қаһарманлық дәстаны «Қырық қыз», Нөкис, 1962.
3. К. Максетов. Қарақалпақский эпос, Ташкент, 1976.
4. К. Максетов. Дәстандар, жыраулар, бақсылар, Нөкис, 1992.
5. К. Максетов. Қарақалпақ жырау-бақсылары, Нөкис, 1983.

К. Аламбергенов
(Нөкис)

ТҮРКИЙ ХАЛЫҚЛАР ТВОРЧЕСТВОСЫНДА ДӘСТАН ДӨРЕТИҰШИЛИК

«Қырық қыз» дәстаны қахарманлық мотивтин жыр етилиуі бойынша «Алпамыс», «Едиге» сыяқлы қахарманлық, тарийхый-қахарманлық дәстанларға мәлим дәрежеде уас болып келсе де, өзиниң бир қатар басқа сыпатлары менен бул дәстанлардан түпкииликли парық етип турады. Бул парық биринши гезекте, дәстанның хәм халықлық, жәмәәтлик қыялдың хәм соның менен бир уақытта «фольклор шығармаларының жекке талантлы адамлар тәрөпинен дөрелиуіниң өзгеше бир көриниси»¹ екенлиги менен көзге тасланып турады.

Хақыйқатына келгенде, «Қырық қыз» дәстаны, қаншелли жекке дөретиушилик қыялдың жемисинен туған болса да, «шын мәнісиндеги халықлық, жетилискен фольклорлық дөрөтпе»².

Дурыс онда, жоқарыда атап өткенимиздей, жекке дөретиушиниң дөретиушилик қыялының күши айқын көзге тасланады. Дәстандағы жекке мотивлерден гөре жәмийетлик, халықлық мотивлердиң үстин турыуы, халық күшине сүйенген қахарманлар образының реалистлик планда жасалыуы, массалық қахарманлықтың берилиуі, сүүретленген уақыяларда тарийхый шынлықтың излериниң айқын көзге тасланыуы, дәстан сюжетинде гөне мифлик мотивлердиң дерлик ушыраспауы, дәстүрлик халық эпосына тән мифлик, гипербоалық сүүретлеулерден бир қанша қашық турыуы, дәстан қурылысының ески қахар-

манлык дәстанлардағы кара сөз бенен косык араласып келетуғын формадан узакласып, тек ғана жыр-косык қатарларынан ибарат болып келиуі — бул дәстанда сөзсиз жырау-шайырдың қолы бар екенлигинен дәрек берип турады.

XX әсирге келип, Қурбанбай жырау Жийен-жырау қолланған бул дәстан дәретіу дәстүрин өзи жырлаған «Қырық қыз» дәстанының мысалында қайта жаңғыртқан. Солай етип, «Қырық қыз»дың хеш бир вариантқа уқсамайтуғын оригинал бир варианты — Қурбанбай жырау вариантын келтирип шығарған.

Бул фактлер дәстанда сүүретленилетуғын уақыялардың XVII — XVIII әсирлерге туура келетуғынлығы, дәстанның түркий халықларға тән дәстан дәретіу тийкарында келип шыққанлығы, косык қурылысының халықлық жыр формасында болып келиуі, халықлық саз әспабы — қобыз тийкарында атқарылуы, дәслепки жыршыларының бири XVIII әсирде Жийен-жырау болыуы, оның дәстанды «Гүлайым» ертеги тийкарында қайта байытқанлығы, дәстанды XX әсирде соңғы жырлаушылардың бири Қурбанбай жырау болыуы, оның импровизациялық таланты дәстанға пүткіллей жаңа түс, жаңа мазмун бергенлиги — бизди бул дәстан бойынша төмендегидей жуумак жасауға кең мүмкиншиликлер береді:

1. «Қырық қыз» дәстаны карақалпак қахарманлық дәстанлар дәретіу дәстүрин ең бийик шоққыға алып шыққан XVIII әсир карақалпак фольклорының бийбаха миллий эпик мийрасы.

2. «Қырық қыз» дәстаны ерте дәуирлерден-ак халық тәрәпинен дәретилген, XVIII әсирде Жийен-жырау тәрәпинен және де жетилистирилген, оннан кейин де халық-жыршылары тәрәпинен дәретіушилик усылда хәр тәрәп-леме байып рауажланған, XX әсирде Қыяс, айрықша Қурбанбай жыраудың дәретіушилик фантазиясы менен өзиниң идеялық-көркемлик дәрежесиниң ең бийик шок-

қысына көтерілген жәмәәтлик хәм жекке авторлык хуқыктағы дөретиуши жырау-шайырлардың көркем қыялының ең әжайып тууындысы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР

1. Мақсетов Қ. Никирди өзгерткен ұллы жырау хакқында. «Еркин Қарақалпақстан», 18-август 1993-жыл, №97.

2. Бул да соннан.

Mehmet Ali Ekrem
(Bucharest)

DOBRUGA FOLKLORINDA SAMANLIK

Romanianin Dobrusa belgesing bulunan Kırım folklorunda samanlik izleri dikkate deger bir konudur.

Sunacagimiz bildiride bu mesele uzerinde duracagiz.

Samanlik eski Turk kulturunun onemli bir kisimini olismaktadır.

Avrupanın dogusindan duneyi ve kuzeyi ve Orta Asyanin hemen hemen tamamini kaplayan saman kulturunekisa bir bakistan sonra Dobrucadaki samanlik uzerinde tarihi belgeler isinda fikir yurutmeye qalisacagiz.

İlmiye Mehmet Ali
(Bucharest)

NOGAY FOLKLORINDA BATIRLAR

Batir, (yani bahadır) kelimemesi gerek Kipgak ve gerekse Orta Asyali ve Anadolulu Turkleri epik literaturinde gok yaygin bir turu olusturmaktadır.

Bu kelimenin ozunu savaslarda, garpismalarda gucu ve yilmazligiile ulus teskil eder.

Biz, sunacagimiz bildiride ancak Romanyanın, Dobruca bolgesinde yasayan Nogay Turkleri folklorunda batirlar konusu uzerinde duracagiz.

Bilindigi uzere Nogay folkloru Kipgak, Kirim, Kazak-Kazan, Ozbek, Karakalpak, Dagistan ve diger Turk bolgelerine yayilmistir.

Koni gayet genis oldygyndan dolayi sunacagimiz bildiride ancak Sorabatir, Edige Batir uzerinde duracagiz.

Ali Abbas Ginar

(Mugla)

TURK HALKLARI DESTANLARINDA ALP TIPI SAVAS ATI

Turklerde savas atinin varligi ve atli savaslar Turk tarihinin yazili en eski belgelerine dayanir. Bu belgelerin basinda Kok Turk yazitlari gelmektedir. Bu yazitlarda kahramanlarin bingini atlarin gosterdikleri yararliliklar, savas igerisindeki fonksiyonlari, savas sahneleri tasvir edilmisdir. Yapilan tasvirlerden Kultigin'in bindigi atlarin nefesini duymak mumkun olabilmektedir.

Atlarin destanlarda var olmalarinin temel fonksiyonu dusmanla savas veya mucadeledir. Kahramanin en buyuk yardimcisi ve destekcisi atidir. At da kahraman gibi alplik gosterir. Epik turun temel ozellikleri at tipinde de gorulur. Kahramanin bindigi at iyi bir binek ve yaris atidir. Atik, dayanikli ve dovusculugu ile diger atlardan ayri tutulur. Bazi Turk halklarinin destanlarinda atlar dogduklari andan itibaren farkli ozelliklere sahiptirler. Bunlarin kuyrugu ve yelelerinde kihe veya hanger vardir tirnaklari demirdendir.

А. П. Пахратдинов
(Нөкис)

«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ДӘСТАНЫНЫҢ ИЗЕРТЛЕНИҰ МӘСЕЛЕЛЕРИ

«Қырық қыз» қахарманлық дәстаны карақалпақлар арасында узак әсирлерден берли жырланып келди. Бул бизиң елимиздин, халқымыздың әдебият хәм көркем өнерге бай халык екенлигин көрсетип ғана қоймастан, әзлериниң Хорезм ойпатлығындағы әжайып дәретиушлик кудиретлиликлерге ийе халык екенликлериниң гүясы. «Қырық қыз» дәстаны 1938 — 40-жыллар аралығында белгили карақалпақ жырауы Қурбанбай Тәжибай улынан С. Мәуленов, Ш. Хожаниязовлар тәрәпинен жазылып, соң А. Бегимов тәрәпинен дауам еттирилип, толық бир варианты жазып алынды, және де 1949-жылы биринши мәртебе китап болып баспадан шықты. Дәстан китап болып басылып шыққаннан кейин орыс, өзбек, казак, қырғыз, түркмен тиллерине аударылды. Бул уакыя биринши гезекте илимпазлардың кеуиллерин әзине аударды.

Дәстанның пайда болыу дәуирлери, көркемлиги, дүнья әдебияты көркем өнери хәм мәденияты мәселелери менен катнасы жөнинде тарийхшылар, әдебиятшылар, көп қызыкты. Сол себептен де илимде «Қырық қыз» дәстаны тууралы тарийхшылардан П. П. Иванов, С. П. Толстов, Т. А. Жданко, С. Камалов, әдебиятшылардан Л. Климович, Н. Дәукараев, О. Кожуров, И. Сағыйтов хәм Қ. Максетовлардың илимий болжауларын хәм тастыйыклауларын оқыдық.

«Қырық қыз» дәстаны 1950-жылдың басынан баслап республикамыздың орта мектеплеринде, техникумларын-

да хәм жокары оқыу орынларында оқыу бағдарламаларына, оқыулықларына киргизилди. «Қырық қыз» дәстаны хаккында дәслепки илимий болжауларды биз 1949-жылы С. Сомованың «Қырық қыз» дәстанын орыс тилине аудармасындағы Л. И. Климовичтиң алғы сөзинде, екінши мәртебе А. Тарковский аудармасындағы жазылған Н. Дәукараевтың соңғы сөзинде, Н. Дәукараев тәрөпинен 1951-жылы жакланған «Қаракалпак өдебияты тарийхынын очерклері» атлы докторлық диссертациясында биринши мәртебе «Қырық қыз» дәстанына толық илимий характеристика берилди.

1962-жылы И. Сағыйтов «Қаракалпак қахарманлық эпосы» деген проблемада орыс хәм каракалпак тиллеринде үлкен монографиялық мийнетлер жазды. Соң бул мийнетлери бойынша докторлық диссертация жаклады. 1976-жылы К. Максетов тәрөпинен орыс тилинде «Қаракалпакский эпос» атлы илимий мийнет баспадан шықты. Бул мийнетте тийкарынан «Қырық қыз» дәстаны хәм дәстанлардағы көркемлик өзгешеликлері, жөне де Курбанбай жыраудың репертуарына арналған.

Бул илимий изертлеулер «Қырық қыз» дәстанының каракалпаклар дәстаншылығында емес, ал улыўма Орайлық Азияда, хәтте дүнья жүзи мәденият хорындағы дәстанның орнын белгилеп бериўге арналған илимий жумыслар болды. Булардан баска илимий изертлеулерде «Қырық қыз» дәстанының халықлық фольклордағы орнын, оның әхмийетин белгилеуши көп-көп жумыслар болды.

Ж. Пахратдинов
(Нөкіс)

«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ДӘСТАНЫНДА ЮМОР-САТИРА

Қарақалпақ халқының ауызеки дәретпелери бийбаха мийрасымыз болып есапланады. Халқымыз, оның сүйик-ли уллары, перзентлери есапланған баксы-жыраўлар, кыс-саханлар, катыкулак адамлар усы әдебий дәретпелерди атадан-балаға үйретип, бүгинги дәуиримизге дейин жеткерген. Мине усындай халық сүйип тыңлаған үлкен дәстанларымыздың бири, хақыйкый қарақалпақ халқының баска туўысқан халықларда варианты ушыраспайтуғын эпосы «Қырық қыз» дәстаны болып есапланады. Дәстанның мазмуны менен идеясында қарақалпақ халқының көп әсирлик турмыс тиришилиги, халық сүйген батырлардың елге ислеген ҳадалый адамгершиликли хызметлери, халқымызды ишки хәм сыртқы жаўлардан қорғап қалыўдағы инсаныйлық пазыйлетлери қахарманларша сөз етиледи. Бул дәстан көп әсирлик халық елегинен өткен. Хәр бир жыраўдың өз атқарыў шеберлигине сай қосымталар менен аса талантлылық та толықтырылып барылған.

Хәр қандай дәстанда, соның ишинде «Қырық қыз» дәстанында да, оны дәреткен авторы да, оларды кейин халыққа таратыўшылар да дәстан қызыклы болыўы ушын, халықтың жүрек сезимин қытыклап оятыў ушын, хақыйкый турмыс шынлықларын көркемлеп, әдебийлестирип, қызыклы, күлкили етип, шебер тоқып, образларды персонажларды типлерди жеткере билген.

Хәр кандай мактауда да юмор болатуғынындай. «Қырық қыз» дәстанында Гүлайым х. т. б. образларын жаратыуда да қызыклы фактлерди ушыратамыз:

Хабар жеткеннен соң дүнья жүзине,
Хәр ким ашық Гүлайымнын өзине,
Не жигитлер шийрин жаннан кешкендей.
Күлип айтқан жалғыз ауыз сөзине, —

деген қатарларында не деген мәни бар!

Гүлайым хәм сулыу, хәм батыр, хәм ақыллы. Оның дийдарына ашықлар көбейеди. Хәр бир өзін пирмен деп жүрген жигитлерден баслап елдеги жер тесер мактаншақларға дейін Гүлайымға сыртынан ашық бола баслайды. Дәстандағы юмор-сатираның желиси мине Гүлайым әтирапындағы уақыялардан, турмыслық зәрүрликлерден басланады. Бул тәбийғый кубылыслар.

Солардың бири ретинде Әшир, Аманқул, Сәеке образларын автор хәм атқарыушылар халықлық юмор элементлерине сәйкес шебер жаратқан. Олардың хәрекетлерин сезип, көрип отырып ериксиз езиуиңиз ашылады. Хәр биринин қылұасы, хәрекеті, сөзлери арқалы оқыушыда күлкі пайда болады, кеули көтеріледі.

Аллаяр байдың шопаны Журын таз образы дәстанда өз алдына күлкі дүньясына ылайық. Оның қылұасы, хәрекеті, Гүлайымға өлгейлиден сыртынан ашық болыу эпизодларын бир оқыған инсан өмиринше ядына түссе күлип жүреді. Булар турмыста ушырасатуғын уақыялар.

Қулдасы «Қырық қыз» дәстанында юмор-сатира дәстанның бастан-аяғына айрықша өз руұхын түсирмей, оқыушының кеулин көтерерлик дәрежеде орын алып турады. Юмор-сатираның дәстанда тутатуғын айрықша бахасын изертлеуді дауам етсе арзыйды.

Оқырғаңдарға

Ismail Bozkurt
(Lefkoşa)

KIBRIS TURKLERİNDE İNGİLİZ SOMURGE YONETİMİNE KARSİ DESTANLARLA DİRENME

Kıbrıs, 1878' de Osmanlı İmparatorluğu'ndan İngiliz Yönetimi'ne geçti. Kıbrıs Türkleri, basından itibaren İngiliz Yönetimine karşı direndiler. Bu direiş, kendi öz kültürü ile vakıf müessesesine sahip gikılarak; sivil örgütlenmeyi gerçekleştirerek; basın yoluyla ve demokratik yöntemlerle oldu. Bir tek 1919' da bir grub aydın, ganaka8lle'de esir alınıp Kıbrıs'ta bir kampta tutulan Türk subaularını kacırp silahlı bir hareket planladı, ama basarılı olamadı.

Kıbrıs Türklerinin bu sivil direnisinde de bir arag olarak kullanıldı. Kıbrıs Türklerinde yaygın bir destan geleneği olmamasına karsın İngiliz geldikten sonra birgok özgün destanın ortaya gıktığını görüyoruz Özellikle baskaldırı ve kanun kacığı destanları yaygınlaştı. Ucu, (Hasan Bulliler Destanı, Halit Arap Destanı) en unluleridir.

Bu destanlar, anonim nitelik kazanarak ve geniş halk yığınlarınca dile getirilerek İngiliz Yönetimine karşı pasif baskaldırı ve direnisin bir tür simgesi oldular. Halk, destanlara konu olan kanun kasaklarını sempati ile karşıladı; onları korudu, besledi ve yabancı bir yönetimi baskaldırmış yigitler olarak gördü. Bildiri'de, sozu edilen uc destandan yola gikılarak Kıbrıs Türklerinde İngiliz Yönetimine karşı destanlarla yapılan direnis irdelenecektir.

Mustafa Gokgeoglu
(Lefkosha)

KIBRIS YAS DESTANLARI VE TURKIYE DEKILERLE BENZER OZELLIKLERI

Amac: Dogustan beri gecen ve yil birimiyle olculen zamana yas denmektedir. Yas Destanlari, kisinin ana rahmine dusmesinden baslayip olume kadar olan donemde yasananlari dile getirmektedirler. Ozanlar, yasamlari ozetlerken Turk insaninin geleneklerini, goreneklerini, inanclarini ortak payda olarak secmislerdir.

Destanlarin derlendigi koyler; Kibris Yas Destanlarinin ikisi de anonimidir. Birincisini 1985 yilinda ikincisini de 1996 yilinda Gonyeli koyinden derledim. Bu koy Kibris'in en eski ve en buyuk Turk koylerinden biridir. Bilindigi gibi Kibris Turklerinin kokenleri Anadolu'dur.

Yas Destanlari'yla ilgili anahtar sozcukler:

- a — Dogum.
- b — Yasam.
- c — Ulum.

Yas Destanlari betikleri:

- a — Birinci Yas Destani.
- b — Ikinci Yas Destani.

Irdeleme; Turkiye Halk Edebiyati'ni inceledigimizde de gok sayida Yas Destaniyla karsilasmaktayiz. Bunlarin baslicalarinin ozanlari Karacaoglan, Yunus Emre, Kul Sevdai ve Seyrani Dede'dir. Ayrica anonim olanlar da oldukca gokdur.

Sonus: Kisinin yasamini belirleyen, icinde yasadigi toplumun koydugu degerler toplamiyla yakindan ilgilidir. Yas Destanlarinin dizeleri aralandiginda ortak kultur degerlerinin ogelerini bulmaktayiz. Sozun ozu Yas Destanlari toplumlarin yapilari konusunda bizlere ayna tutmaktadirlar. Ortak noktalar sergilemektedirler.

Kaynak kisiler;

Kaynak kitaplar.

Б. Бекжанова

(Нөкис)

«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ДӘСТАНЫНДАҒЫ ҚАҒАРМАН ОБРАЗЫНЫҢ ДҮНЬЯ МӘДЕНИЯТЫ МЕНЕН БАЙЛАНЫСЫ

Қарақалпақ халқының руұхый бай мийрасларынын бири ауыз әдебияты болып, ол дүнья халықлары мәдениаты менен ушласып, бирин-бири байытып, бирин-бири толықтырып отырған.

Ұатанды қорғау, халыққа шын берилип хызмет етиу, оның тынышлығы хәм абаданлығы ушын гүрес — «Қырық қыз» дәстанының баслы идеясы. Гүлайым — батыр қыз. Оның гөззаллығы, ақыллылығы дәстанда шебер тәрипле-неди. Халықты сыртқы душпанлардан қорғау оның сап жүрегинен шыққан нийети хәм уллы мақсети:

Суртайшаға елди бенде еткеннен,
Елсиз, суусыз бунда өмир сүргеннен,
Ойланыңыз, өлген артық досларым,
Бул дүньяда патша болып өткеннен.

Гүлайымның ақылы хәм батырлығы арқасында, халық азатлыққа еристи, душпан өзи жаққан отта өзи күлге айналды.

Ұатан, ел, халық ғәрезсизлиги Гүлайымды даңкка бөледі. Ол халық сүйген әпсанауий Тумарис тымсалында дәстанға айналды.

Бүгинги күни көркем дәретпелерди изертлеп үйрениуде компартиivistка (салыстырмалы), көшпели сюжет-

лер хәм генетик, контакт (шежире байланыс) усаған теориялар жүзеге келди. Мине усы көз қарастан «Шынжырланып, бөнт етилген Прометей» дәстанында :

Әййемги Азия далаларында,
Сениң азап шегип қыйналғаныңа
Ол жылайды сени аяп, қыйланып,
Ат минген қызлардың жылар кәуими,
Хәм ордасы скифлердің жылайды. —

деген Эсхилдей трагиктің теберик тилине әпсанауий қызларымыздың түсиуі айрықша изертлеуді хәм излениуді еле де талап ететуғын бир хал.

Ал антик дәуир мәдений мийраслары топланып хәм үйретилген Италияда болса бизің Тумаристің сүүрети әжайып реңлер менен дөрегенлигин көреміз.

Белгили шайыр хәм сүүретши Жаржонениң «Йудифь» атлы картинасын көрген хәр бир гөззал кәлиб ийеси оны жазбай таныйды.

Гүлайымдай арыұдың,
Көзи оттай жайнады.
Мийри әбден қанады.
Қынапқа салса жылт еткен,
Суұырып алса жарқ еткен.
Алмас канжар қолға алып.
Суртайшадай қалмақтың,
Басын кесип алады. *

Гүлайым, Тумарис, Йудифь — мине олар гөззаллық, ағла сөз хәм үмітлерден дөреген образлар. Йудифь — денеден бөлектенген батырдың геллесин бир аяғы менен хеш тиксинбестен басып, канжарынан қан сорғалап турған арыұдың келбети. Оның ишки дүньясы менен сыртқы сулыұлығындағы үнлеслик, сөзсиз көз алдыңа Гүлайымды елестетеди. Халқымыздың қахарманлық дәстаны «Қырық қыз» усы бағдарда еле де көп илимий изертлеулерди талап етеди. Жуұмақлап айтқанда, дәстандағы баслы идея хақый-

* «Қырық қыз» дәстаны, «Қарақалпақстан» баспасы, 1980, 417-бет.

катлық хәр қашан наһақлық үстинен жеңіске ерисету-
ғынын, салтанат қуратуғынын сыпатлаушы көркем тулға-
лар менен улыма адамзатлық мәдениеттың руухый өлше-
ми хызметин атқарады.

Ж. Камалов
(Нөкис)

«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ДӘСТАНЫНЫҢ А. ТАРКОВСКИЙ АҰДАРМАСЫ

Аударма — бұл бір халықтың тилинде дөрелген көркем шығармаларды екінши халықтың тилинде көркемлик пенен сүүретлеу қуралы. Хәзирги әдебияттаныу илиминде аударма теориясы жүдә тартыслы. Бирақ барлық тартысларда аудармашы (дилмаш) бир тилдеги шығарманы екінши тилге аударса түп нусканың идеясын, мазмунын, көркемлик өзгешелигин, композициясын, лексикалық хәм стильлик өзгешеликлерин саклап аударыуы шәрт деген келисимге келеди.

Орыслардын белгили шайыры А. Тарковский қаракалпак әдебиятшысы О. Кожуровтын сөзбе-сөз аудармасы арқалы 1951-жылы қарақалпак қахарманлық дәстаны «Қырық қыз»ды орыс тилине аударды хәм бұл аударма соннан берли бир неше мәртебе Москвада, Нөкисте басылды.

Белгили орыс шайыры хәм алымы К. Чуковский «А. Тарковский Қурбанбай Тәжибаевтан жазып алынған «Қырық қыз» дәстанының аудармасындағы қосықтың намасын, ритмнің көп түрлигин, стильдің темпераментин, динамикасын, яғный барлық хәр қыйлы шығыс стилинің айырмашылығын көрсеткен қызыклы бұл шығарманы критиклеримиз үндеместен қабыл етти» — деп белгилеп кетеди.

Бирақ биз А. Тарковский аудармасын қарақалпакша түп нұсқа менен салыстырғанда мынадай қубылысларды аң-

ғардык. А. Тарковский «Қырық қыз» дәстанын жети косыкка бөлген. Ал каракалпакша нускасында дәстан тек төрт бөлімге бөлінген. Бул дәстанның архитектуртикасының әдеуір өзгериуине алып келген.

Қаракалпакша нускасында хәр бир бөлімінің басында бирден сюжет басланып кете береді. Ал А. Тарковский болса хәр бир косықтың басынан сюжетке байланыссыз косык катарларын киргизеді, орыс былиналарының архитектуртикасына жақын дәстүр.

Дәстанның каракалпакша нускасында Журын таз өзінин ашыклық дәртлерин Гүлайымға бирден билдиреді. Ал А. Тарковский болса аудармасында ол өзін Хорезмнің батыры Арысланман деп таныстырады. Оннан кейин ашыклық дәртлерин билдиреді. Ал А. Тарковский Гүлайымның келбетин сүүретлеуде орыс фольклорындағы сулуулардың сүүрет формасына жақынластырып жибереді.

Ал «Қырық қыз» дәстанының каракалпакша нускасының косык курылысына келсек, ол терме-толғау хәм жайдары косык формасында жазылған. Бул — көпшилик каракалпак фольклорының поэзиялық шығармаларына тән форма. Ал А. Тарковский буны көбірек рус халык косыкларының формасына, гейде верлибрге уксатып жиберген жерлери де бар.

Әлбетте, биз А. Тарковскийдің талантына, аудармашылық шеберлигине шек келтирмекши емеспиз. Бирақ фольклорлық шығармаларды баска системалас (мысалы, түрк-славян) тиллерге аударғанда усындай заңлылықлардың болыуы тәбийғый болса итимал. А. Тарковскийдің «Қырық қыз»ды аударыудағы гейпара өзгешеликлерин көрип бир халықтың әдебий мәдениятына таярланған шайырдың екінши халықтың әдебий мәдениятында дәреген шығарманың түп нускасын толық саклауы қыйын екенлигине исендик.

Қ. Камалов
(Нөкіс)

«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ДӘСТАНЫНДА МИФЛИК ХӘМ РЕАЛИСТЛИК ЭЛЕМЕНТЛЕР

«Қырық қыз» дәстаны «Қоблан» хәм «Алпамыс» дәстанлары сыяклы карақалпақ қахарманлық дәстанларының бири. Бул дәстанды изертлеушілер Н. Дәукараев, И. Сағыйтов, К. Максетовлар тек «Қырық қыз»дың 1944- жылы карақалпақ жырауы Қурбанбай Тәжибаевтан жазып алынған нускасын таллайды. Және де булар Қурбанбай Тәжибаевқа шекем Жийен, Халмурат, Шанкот, Қабыл, Қазақбай, Жийемурат жыраулардың бул дәстанды жырлағанын дәлиллейди. Әдебиятшы О. Кожуров: — «Бул дәстан әйиемги заманларда болып өткен ... уақыялардың жаңғырығы емес пе екен? ... Матриархат ... дәуирдің алыс жаңғырығы емес пе екен?..», — деп шамалайды.

Дәстанның баска эпослардан өзгешелигин изертлеуши И. Сағыйтов «... дәстанның сюжети жүдә әйиемги заманлардан алынған» деп келип «дәстанның сюжети әйиемги заманлардан алынғаны менен дәстанның дөрелген дәуирин шатастырмау керек. Белгили бир дәстанның сюжети әйиемги заманнан алынған болса да, бирақ дәстанның өзи соңғы заманларда дөретилген болыуы мүмкин» деп жазады.

Бизде атаклы алым И. Сағыйтовтың усы пикирин дурыс деп ойлаймыз. Себеби «Қырық қыз» сыяклы карақалпақ қахарманлық дәстанлары: «Қоблан»ның тек карақалпақша жети нускасы хәм қазақша, қырым татарлары нускалары бар; ал «Алпамыс»тың жети нускасы, өзбекше, қазақша, алтайша, башқуртша хәм татарша нускалары бар.

Профессор К. Максетов өзинин каракалпак жырау баксылары атлы китабында дәстаннын каракалпакша екнншн нускасын дәретнйүдө Қыяс жырау «... тнйкарынан Қурбанбай жырау үлгнснне сүйенгеннн ...» тастыйыклайды. Ал каракалпак фольклорын нзертлеушнлер Н. Дәукараев, И. Сағыйтов, К. Айымбетов, О. Кожуров, Қ. Максетов, С. Бахадырова, Қ. Байннззов, К. Алламбергеновлерднн нлнмнй мнйнетлерннде «Қырык кыз» дәстаныннн Қурбанбай жырау хәм Қыяс жырау вариантларынан баска вариантынын бар екенлнглн айтылмайды. Бнзнн ойымызша, ертеден дөреген дәстанларднн тууыскан халыкларда да, каракалпак халкы арасында да бнрнеше нускалары болған. Сон дөреген дәстанларднн нускалары жүдә кем. Сонлыктан бнз «Қырык кыз» дәстанын орыс саяхатшысы, нлмпаз Н. Каразнн XIV әснрднн ақырында Шымбай қаласында бнр базаршы кемпнрден жазып алған «Хаяллар патшалығы хакқында ертектнн» тнйкарында соңғы дәунрде дөреген шығарма деп есаплаймыз. Себебн, ертеде дөреген дәстанларда мнфлнк элементлер басым болады. Мнфлер адамзаттың ең әййемгн дәунрдегн көркем дөретпелерн. Бнрақ гейпара мнфлер ең соңғы дәунрлерге шөкем адамзаттың реалистлк, фнлософнйлык, нлнмнй түснннклерн менен бнрге жасаған. Бнрақ кем-кем мнфлнк сананың орнын реалистлк, фнлософнйлык, нлнмнй түснннклер нйелеп атыр.

Ал «Қырык кыз» дәстанында басым орынды реалистлк сүүретлер нйелейдн. Хәттекн, XVIII әснрде жасаған Иран патшасы Нәднр шахтың Хорезмге топылыу тарнйхый уакыясынын гейпара көрнннслерн бул дәстанда сүүретленедн. Бул реализм көркем методыннн тнйкарларынын бнрн болған тарнйхыйлыктың (нсторнзм) белгнлерн.

«Қырык кыз» дәстанында тек Нәднршаның Арыслан менен Алтынайға қарсы пайдаланған мәстан кемпнрн, Алтынайдың жайтасы, Гүлайымға қуслардың, хайуанлардың

жәрдеми, Журын таздың хайуанларға қосық айтып беріуі қусаған аз санлы мифлик элементлер бар.

Дәстанның нускаларының азлығын, дәстанда мифлик элементлердің кемислигин, реалистлик сүүретлеулердің басым орынды алатуғынлығын, хәттеки тарийхыйлықтың белгилерининң болғанлығын есапка алып, дәстанды халқымыздың соңғы дәуирдеги көркем ойының жемиси, деп ойлаймыз.

Г. Нуратдинова
(Нөкис)

**«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ДӘСТАНЫНЫҢ
ӘЖИНИЯЗ ТВОРЧЕСТВОСЫНДА
ХАЯЛ-ҚЫЗЛАР ОБРАЗЫНЫҢ ДӨРЕЛИҮИНЕ
ТӘСИРИ**

Фольклор хәм жазба әдебият байланыслары мәселеси қарақалпақ әдебияттануы илиминде елге шекем толық изертленбеген объектлерден есапланады. Бул мәселе бойынша С. Бағадырова, Қ. Камаловтың арнаулы илимий мийнетлеринде белгили дәрежеде сөз етиледі. Лекин, фольклорлық образлар хәм олардың жазба әдебияттағы образлардын кәлиплесиуине тәсири ҳаққында арнаулы илимий изертлеулер дерлик жок. ХІХ әсирдеги қарақалпақ әдебиятында көркем образ дәретиүде ең жоқарғы шебер сыпатында белгили болған шайыр Әжинияз Қосыбай улы болды. Халық арасынан жазып алынған мағлыұматлар хәм шайырдың мийрасын изертлеүдеги мағлыұматлар автордың халық аўызеки мийрасынан, әсиресе, дәстанлық шығармалардан өз творчествосының шеңберин кеңейтиүде өнимли пайдаланғанлығын дәлиллейди. Бул кубылыс әсиресе шайырдың хаял-қызлар образлары системасын дәретиүде айқын көзге тасланады. Бириншиден, Әжинияз дәретпелеринде халық дәстаны «Қырық қыз» сыяклы улыұма инсанийлық, гуманистлик идеяларды көтериү аркалы бул еки мийрас бир-бири менен үнлеседи. «Қырық қыз» дәстанында хаял-қызлар жәмийеттин ең алдыңғы ағзасы сыпатында танылады. Олардың өзлеринин ақылы, патриотлық сезимлери, жәмийетте тутқан

орны менен ер адамлардан парык қылмайды, керисинше, олар өзлеринин сезимталлығы, мийрим-шәпәәти менен жокары койылады. «Қырык қыз» шығармасында койылған усы идея XIX әсирдеги карақалпақлардын жәмийетлик турмысынан келип шығып, жаңа мазмун менен байытылады. Бул Әжинияздың лирикалык қахарманының эстетикалык идеалында айқын сәўлеленеди. Бул қахарманын эстетикалык идеалы Гүлайым хәм оның мәрт қызларының жокарғы кәсийетлерин өзинде жәмлеген. Дәстанда хаял-қызлар хаққында билдирилген гуманистлик позиция XIX әсир турмысы мысалында кайта беккемлениди. Яғный, Әжинияз шайыр көзқарасында хаял-қызлар бул — өмир тиреги. Хаял-қызларсыз олардың өз семьясындағы, жәмийетте тутқан орнысыз жәмийеттиң унамлы раўажланыуы мүмкин емес, «Қырык қыз» дәстанында ел басына қыйыншылық түскенде Гүлайым хәм оның қызларына шыдамлылық хәм ақыл, патриотлық сезим қаншелли зәрүр болса, Әжинияз дәўириндеги хаял-қызларға жәмийеттиң тийкарғы тиреги болған семьяны хәм онда прогрессив жәмийеттиң ағзасы болған илимли адамды тәрбиялап шығарыуда бул кәсийетлер тийкарғы орынды ийелейтуғынын шайыр айқын дәлиллеиди. Шайыр өз қахарманларының ишки сезимлерин, олардың көркем портретин дәретиўде дәстанлык көркемлеў куралларынан кеңнен пайдаланады.

И. Өтеулиев
(Нөкис)

«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ЭПОСЫ ХӘМ БЕРДАҚ ПОЭЗИЯСЫ

Бердақ шайыр дәретиушилигиниң миллий дәреклери

Бердақ поэзиясының миллий дәреклерин үйрениүде «Қырық қыз» эпосын есапқа алмай кетиү хасла мүмкин емес. Сонлыктан бул баянатта «Қырық қыз» эпосының Бердақ дәретиушилигиниң раўажланыуында негизги миллий дәрек сыпатындағы орнын, әхмийетин ашып бериү алға қойылды. Баянатта төмендеги мәселеге жууап берилди. илимий жуўмақлар ортаға тасланды:

1. «Қырық қыз» эпосы миллий карақалпақ әдебиятын кәлиплестириүде, раўажландырыуда негизги дәрек сыпатында.

2. Бердақ поэзиясында хаял-қызларымыздың миллий образын, характерин жасауда «Қырық қыз» эпосының тийкарғы орны.

3. Бердақ поэзиясында миллий өзгешеликлердин сүүретлениуинде «Қырық қыз» эпосының әхмийети.

4. «Қырық қыз» эпосының Бердақ творчествосын раўажландырыудағы, жетилистириүдеги роли.

5. «Қырық қыз» эпосы миллий мәдениятымыздың сасы сыпатында.

Ш. Аяпов
(Нөкис)

«ШАХНАМА» ХӘМ «ҚЫРЫҚ ҚЫЗ»

Халқымыздың қахарманлық дәстаны «Қырық қыз» Батыстың Роланд хакқындағы жыр дәстаны менен салыстырылғаны хәммемизге мәлим.

Биз бүгін батыр хәм гөззал Гүлайым баслаған ел-халқына шексиз мухаббат, айрықша садықлық пенен хызмет еткен «Қырық қыз» дәстанындағы көркем образлардың Әбулқасым Фирдаүсийдің «Шахнама»сы менен салыстыра отырып, оның базы бир тәреплерин баян етиүди нийет еттик.

«Шахнама» жазба әдебиаттың үлгисинде буннан мың жыл бурын дөреген болса да оның тийкарғы сюжетлери менен қахарманларының образлары халық аўзынан жазып алынған. Солай етип, Әбулқасым Фирдаүсийдің көркем әдебиаттағы дөретпеси болған «Шахнама» аўызски халық мийрасының жазба әдебиатқа тәсири хәм ол өз гезегинде, яғный жазба әдебиаттың аўызски әдебиатқа ызыамлы түрде тәсириниң мысалы болып хызмет етип келгенлигин көремиз.

«Шахнама» дәстанында бирин-бири тәкирарламас тулғалары, халқымыз сүйген қахарманлары Жамшид, Фаридун, Темирши Кова, Залы Зер, Рустем, Сухраб, Сияўыш, Исфандияр, Бахрам Гор, Бижан, Хажир, Рустам Яздыгурд қатарында, ўапалы яр, садық дос, әдил патша, ел-халқын сүйиўши батыр хаял-қызлар образы дөретилген.

Каракалпак халқының дәстаны «Қырық қыз»да болса мине усы «Шахнама»ның гүллан руұхын өзінде жәмлеген Рустем пир сыпатында төмендегише тилге алынады:

Өтирикти мен айтпайман озалдан,
Пирим еди менин Рустеми дәстан ¹.

Солай етип, еки дәстанда да Ана-Ұатан бирлиги, оны сыртқы душпанлардан қорғау идеясы усы түсиниктен келип шыққан елге мухаббат сезимлери шеберлик пенен жырланады.

«Шахнама»ның курамына кирген дерлик барлык дәстанларда да халықлар дослығы менен паракхат турмыс ушын гүрес идеясы терең тамыр урған. Әсиресе, хаял-қызлар образында мине усы сезим оғада күшли берилген. Шаханшах Қумай, Катаюн, Судаба, Жарира, Гүлшахр, Рудаба, Шийрин, Бану образларында шын инсаний пазыйлетлер өз көринисин тапқан. «Дәстанның бастан-аяқ тийкарғы сөз ететуғын идеясы жоқары, — деп жазған еди 1951-жылғы «Қырық қыз» дәстанының орыс тилиндеги баспасына соңғы сөзінде Н. Дәукараев, — ең жақсы патриотизм сезимлери, Ұатанға, өз халқына деген шын жүрекпен сүйиушилик» ².

Гүлайым — дәстанның бас қахарманы. Оның өтирапында қырық қыз — ерлик хәм гөззаллык, мухаббат хәм ышқы, бирлик хәм тынышлык тымсалы. Гүлайымның анасы Аксулыу, кеңесгөйи Сәрбиназ, Хорезмли батыр Арысланның қарындасы Алтынай халық сүйген қахарманлар. Тарийхий Ұақыялар тийкарында камал тапқан бундай тулғалар халқымыз аўызеки әдебиятында әпсана хәм дәстанларға айланып, өшпес образларда қайта дөрелип атырған.

¹Каракалпак фольклоры, көп томлык, IV том, «Қырық қыз», Нокис, 1980-жыл, 98-бет.

²Сорок девушек. М., 1951, 374-бет.

Бабалар мөкан еткен бул теберик топырақта Шығыс пенен Батыс мудары өз-ара қарым-қатнаста, Уллы Жипек жолы арқалы хәм затлық, хәм руўхый байланыста болып отырған.

«Шахнама» сюжетлериниң айырымлары халқымыз арасына кең тарқалғанлығы, ондағы исенимлер менен миллий дәстүрлердин уқсаслығы ҳаққында да илимпазларымыз өз пикирлерин баян еткен¹.

«Шахнама» хәм «Қырық кыз» дәстанларын салыстырмалы түрде изертлеў арқалы халықларымыздың әййемги тарийхы, мәденияты үйрениледи хәм сол арқалы биз өз гөрезсизлигимизди беккемлеймиз, руўхый қәдириятларымызды қайта тиклеймиз.

¹ Толстова Л. С. Исторические предания Южного Приаралья, М., 1984, 124-бет.

Х. Өтемуратова
(Нөкис)

«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ДӘСТАНЫ ХӘМ ТАРИЙХЫЙ ПРОЗА

Қарақалпақ халқының қаһарманлық дәстаны «Қырық қыз»дың тарийхый прозаға тәсири ҳаққында сөз еткенде, тийкарынан, образлар дәретилийуине дыққат аударыу керек¹. Әсиресе, бас қаһарман Гүлайым образы менен тарийхый романларда жасалған көркемлиги жоқары образлар арасындағы байланысты үйрениу зөрүрли.

«Қырық қыз» дәстанының тарийхый тийкарлары хәм ондағы жаратылған образлардың көркемлик дәрежеси ҳаққында фольклорды изертлеуши илимпазлар Н. Дәўкараев, Қ. Айымбетов, Н. Жапақов хәм Қ. Максетовлардын илимий жумысларында сөз етилген. Дәстан менен тарийхый проза арасындағы байланысты қарастырыуда филология илимлериниң докторы С. Баҳадырованың илимий монографиясындағы пикирлер тийкар болды². Сондай-ақ, тууысқан халықлар әдебиятындағы бул мәселеге арналған изертлеу жумысларындағы М. Турбансәхедовтың³ хәм Ш. Елеўкеновтың⁴ kitapларындағы ой-жуўмақлары да дыққатқа ылайық. Қарақалпақ тарийхый прозасының үлгилери сыпатында К. Султановтың «Әжинияз», О. Бек-

¹ «Қырық қыз». — Қарақалпақ фольклоры. — Нөкис, Қарақалпақстан, 1980. VI том, 463-бет.

² Баҳадырова С. Фольклор и каракалпакская советская проза. — Нукус, Карақалпақстан, 1984, 252-бет.

³ Турбансәхедов М. Түркмен романының кемала келмеги. — Анхабад, Ылым, 1990, 328-бет.

⁴ Елеўкенов Ш. От фольклора — до романа эпопеи. Алма-Ата, 1987, 350-бет.

бауловтын «Беруний», Т. Қайыпбергеновтың «Ақ қуға ок дарымайды», А. Садықовтың «Бостансыз бұлбил» хәм А. Султановтың «Дөхмет» романларында образлар жасауда «Қырық қыз» дәстанының тәсири күшли болды. К. Мамбетовтың «Түркстан» романындағы Әнжим образы менен дәстандағы Гүлайым батыр образын салыстырмалы түрде үйренгенде, жазыушы дәстан қахарманының мәртлігіннен руўхланып, әпиуайы қарақалпақ қызының жанлы образын дөреткени мәлим болды. «Посқан ел» эпопеясындағы Тынахмет, Ер Қосай образлары менен «Қырық қыз» дәстанындағы Отбасқан менен Арыслан образлары арасындағы байланыс та дыққат аўдарады. Суртайша образындағы қоспалылық Юсуп Султанға жақын келеди. Ж. Муратбаевтың (қоспалылық) тарийхый шығармасындағы Қарақ батыр образында Отбасқан киси халық ушын қурбан болған пидайы ел перзенти ретинде көрсетиледи. Гүлайымның анасы менен А. Садықовтың «Бостансыз бұлбил» романындағы Қумар ана хәм Бәйитхан образлары үнлес келеди.

Сәрбиназдың мәртлігі менен «Беруний» романындағы Райханның қахарманлығы жақын турады. К. Мамбетовтың «Бозатаў» романында да руўхый бай хәм қахарман қарақалпақ қызларының образлары шеберлік пенен дөретилгенлігі дыққатқа миясар.

С. Баҳадырова
(Нөкис)

«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» — ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МИЛЛИЙ МАҚТАНЫШЫ

1. «Қырық қыз» дәстаны — қарақалпақ халқының турмысын, тарихын кең түрде сәулендиретуғын халқымыздың миллий мақтанышларының бири.

2. «Қырық қыз» дәстаны бизге тили жақын түркий тилердин көпшилигине аударылды (өзбек, казак, қырғыз, түркмен). Өзбек тилинде Миртемир хәм Уйғынның аудармасында үш рет, казак тилинде Х. Ерғалиев, С. Мәўленов, Шалабаеваның аудармасында еки рет, түркмен тилинде, қырғыз тиллерине аударылып, бирнеше рет басылды. Рус тилинде С. Сомова хәм А. Тарковский аудармасында бес рет басылды.

3. «Қырық қыз» дәстаны тарийхыйлығы жағынан — ең әййемги; оған тең келетуғын шығарма дүнья халыкларында сийрек ушырасады. Дәстанның сюжетинде хаял-қызлардың қолларына курал алып, ел қорғау мотивин илимпазлар әййемги амазонкалардың турмысын сөз ететуғын ески мотивлердин бирине киргизеди (С. П. Толстов, Л. Климович, Л. С. Толстова, Т. А. Жданко, Н. Дәўқараев, И. Сағыйтов, Қ. Максетов х. т. б.). С. П. Толстов: — «Қырық қыз» дәстанының сюжети скиф-массagetлер дәўирине, амазонкалардың мотивин тийкар етип алған дәстан. Соңғы дәўирде бизиң эрамызға шекемги IV — V әсирлерде скиф-парсы дәреклеринде өзгериске ушыраған болыўы мүмкин», — дейди.

4. «Қырық қыз» дәстанындағы хаял-қызлардың ел қорғауы хаккында сюжет тосыннан пайда болған сюжет емес. Бул Арал бойы әтирапында жасаушы әйиемги массагетлер, олардың ел қорғаған әскер басшы, патша хаял-қызлары, олардың сауаш майданындағы қахарманлығы хаккында әйиемги дәуир тарийхшылары жазып кеткен тарийхый шынлықты тастыйықлайды. Олар хаккында әйиемги грек тарийхшыларының жазғанлары — Геродот (б.э.ш. 484 — 425 жыллар), Диодор (б.э.ш. I әсир), Ктесий (эрамыздың 430 — 354-жыллары) — белгили. Демек, карақалпак халық дәстаны «Қырық қыз» да — хаял-қыз әскер басшылары хаккында сөз етилиуиниң әйиемги дәуирден басланған тийкары бар. Тарийхка өтирик сөйлетиу мүмкин емес.

Тарийхтан бизге белгили хәзирги Орайлық Азия, Алтай баурайларында, Каспий бойларында жасаушы халықларды греклер «скифлер» деп атаған.

«Қырық қыз» дәстаны бизиң ата-бабаларымыздың әйиемги дәуирде Арал бойы әтирапында жасаушы «батпақлықтың саклары» — «аппасиаклар» (*appa* грекше «батпақлық», *siak* — «саклар»), «массагетлер» — *теңиз бойының саклары* деп аталынған кәуим екенлигин дәлиллейтуғын дәстан. Тарийхшылар карақалпақлардың ата-бабалары усы «аппасиаклар» хәм «массагетлер» деп жуумакка келеди. Грек тарийхшыларының берген мағлыұматлары бойынша массагетлердин хаял-қызлары ерлер менен бирдей колларына курал алып ел қорғаған. Сауаш майданында батырлығы, урыс өнерин жаксы билиуи менен әйиемги греклерди хайран қалдырған.

5. «Қырық қыз» дәстанының бүгинги күнде әхмийети күтә үлкен. Дәстанның орайында турған Ұатанды сүйиу хәм оны қорғай билиу, халықлар арасындағы дослық қатнасты жырлау идеясы хәзирги күнде жаңа демократиялық жәмийетти қурып атырған уақытта ұатанласларымыз ушын үлкен руұхый азық береди.

ШЫҒЫС ЖАЗБА ЕСТЕЛИКЛЕРИНДЕ ТЫМСАЛ ЖАНРЫ

Ески түркий жазба естеликleri болған «Огузнама», «Китабы дедем Коркут», «Мухаббетнаме», М. Қашқарийдің «Девани луғатит түрк»¹, Юсуп Хос Хажиб, Югнакий, Ахмед Яссауий, Сулайман Бакирганийдің шығармаларында тымсал, мысал, әпсаналар кең түрде пайдаланылады. «Огузнама» жазба естелигінде Тәңирдің Тау, Теңиз, Аспан деген балаларының атлары тымсал түрінде алынған. М. Қашқарийдің «Девани луғатит түрк» шығармасында түркий тиллес халықлардың арасында ортақ болып жүрген накыл-мақаллар, мысал сөзлердің сөзлиги берілген, сол сөзлердің көпшилиги тымсал түрінде айтылған накыл-мақаллар. Мысалы: *Карға қазға уткунга бутн синур — карға кучда, учишда узини ғозға ўхшатса бутн синади*. Бул накылдың мазмуны *ғазға жарысып, ғарғаның шаты айырылады* деген мәнини береді. Қуслардың образы арқалы адамлар ортасында қолынан келмейтуғын иске басқаларға жарысып, асылып уятқа қалатуғын адамлардың образы бериледи.

Тымсалды пайдаланып, философиялық пикир жүргизип жазыу Шығыс әдебиятында өз алдына бир традиция болып кәлиплескен. Бул Саадидиң «Гүлистан», Рабғузийдің «Қыссайы Рабғузий», Кай-Кабустың «Кабуснама», Юсуп Амирийдiң «Баң ва Шарап», Бабурдың «Бабурна-

¹ М. Қашқарий. Девани луғатит түрк. — Ташкент, 1963

ма», Алийшер Наўайының «Листотут-тайр», Фаридидин Аттардын «Мантихут-тайр» («Қуслар сөзи») шығармаларында пайдаланылады. Әсіресе, қуслардың тилинен яки хайуанатлардың тилинен жазылған шығарманың сюжети Наўайының «Листотут-тайр» шығармасының тийкарында турады. Бунда отыз қустың гүррини берілген. Қуслар образынан шайыр адамлар арасындағы қатнасты береді.

С. Баўатдинова
(Нөкис)

«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ДӘСТАНЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ ҚОСЫҚЛАРЫ

Қарақалпақ халық ауызеки дөретпелерин ең ири жан-ры — дәстанлар. Дәстанлар болса дерлик қосық қатарлары менен баянланады. Әсиресе, «Қырық қыз» дәстаны 7-8, 10-11 бууынлы терме баянлаулар менен сүүретленеди. Басқа дәстанлардың үлгилери сыяклы:

Бурынғы өткен заманда,
Сол заманның кәдиминде,
Қарақалпақ халқында,
Ата-журты Түркстанда,
Саркоп деген қалада,
Аз ноғайлы елатында,
Лакабы асқан,
Дәулети тасқан,
Аллаяр деген бай болды,
Төрт түлиги сай болды.

я м а с а

Тал шыбықтай тауланған,
Алтын киби пууланған,
Қара қаслы, қолаң шашлы,
Жаудыр көзлі, шийрин сөзлі,
Ҳинжи тисли, пери түсли,
Өзи он төрт жасында,
Ерке болып ол өскен,
Гүлайым жалғыз қыз болды.

деген поэтикалық қатарлар менен баслы қахарманлардың келбетін бірден-ақ ашып бере бастайды. Баслы қахарманлары тийкарынан хаял-қызларды қурағанлықтан оларды тәртіптеуіш қосықтар дәстаннан тысқары бөлініп, қосық айтысушылардың репертуарынан орын алған. Мысалға:

Жарқырайды өңірінің тумары,
Усы жасларына келіп Гүлайым,
Дүньяның жүзін тәуіс хабары.

Бағ ишiнен хасыл гүллер тергендей,
Саулаты оның күн орнына жүргендей,
Күн шықпастан қырық жыл қамал болса да,
Аппақ жүзі ай сәулесін бергендей ...

деген қосық қатарлары «Гүлайымның келбеті» деген халық қосығына айланған. Бұндай қосықтар дәстанның ишінде оғада көп. Булар тек дәстанды атқарушы жыраулар төрепіннен жырланып ғана қоймастан, бақсылар хәм жай қосық атқарушылар төрепіннен де дәстаннан бөлініп атқарыла береді. Міне усылай етіп, дәстанның ишiнен ең тийімлі қосық қатарларының халық ишінде атқарылуы өзгешелігі хәм бул қосықтардың дәстанды халық ишiне таратуыдағы әхмийетін «Қырық қыз» дәстанындағы халық қосықтары» атлы баянатпен ашып бермекшімен.

«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ДӘСТАНЫНДА ХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫНЫҢ СӘҰЛЕЛЕНИҮІ

«Қырық қыз» — қарақалпақ халқының сүйикли дәстаны, тарийхы, көп әсирлик өмириниң көркем сөз бенен кестеленген сүүрети, руўхый сезими. Хәзирги дәўирде «Қырық қыз» дәстанын елеге шекем жыраў хәм бақсылар тәрeпинен айтылып келиўи мәденият тараўында үлкен бир жетискенлик болып келмекте. Буның өзи өткен дәўиримиздиң әдебий мийрасын келеси әўладқа жеткерип бериўге және де раўажланыўына тийкар салыў болып табылады.

Қыяс жыраў «Қырық қыз» дәстанын өзинше айтып, араб графикасы менен қағазға түсирип сол текст бойынша өз аўзынан айтатуғын еди. Қыяс жыраўдың айтыўында ең әхмийетлиси басқа жыраўлар тәрeпинен дөретиўшилик өзлестирилиўин көрсетиўде, коллективлик дөретиўшиликке өз үлесин аныклаўда үлкен әхмийетке ийе. «Қырық қыз» дәстанын бир адамның жекке шығармасы деп түсиниўшилик те болған. Бир ўақытлары «Қырық қыз» жазба әдебият дөретпеси, Жийен-жыраўдың шығармасы деўшилик те болған. Бул дәстанның авторын табыў да қыйын, бунда шайырларымыз жырлағандай әсирлер даўамында қайта-қайта исленилип, халық дөретпесине айланып кеткен. Қыяс жыраўдың жырлаўында Гүлайымның әкесиниң аты Бурабай, сүйген жигитиниң аты Қырымдағы ноғайлардың батыры Қыран шопанның аты Шалабай болып сүүретленеди. Хорезм ханы Ыайсанхан, қалмақ-

лардың Саркопты шабатуғын ханы Елексан хан деп көрсетиледи. Ал Құрбанбай жыраудағы Аллаярдың алты улы Нәдиршаға қарсы урыс, Алтынай эпизоды Қияс жырауда жок.

Бұнда хаял-қызлар тек ғана ошақ басының ийеси болмай, ер жүрек, жауынгер, гүресшең екенлигин бизин бул тарийхий дөретпемиз тағы бир рет дәлиллеп отыр. Сондай-ак олардың шырайына шырай қосатуғын қарақалпақ кийимлери, тағыншақлары хақкында да ауыз толтырып айтсак арзыйды. Олардың өзине тән дене қурылысы, хошмұлайым кылықлары, турпатларын тәриппеп жеткизиудің кыйын екенлиги сөз етиледі:

Көрген жанлар келбетине тойғандай,
Ар-сар болып ақыл-хуұшын жойғандай,
Айсыз түнде шыкса ол қыз далаға,
Қаранғы үйге хасыл гәуҳар қойғандай.

Қызлардың усындай сулыұлығына сәйкес батырлығын, ер азаматлардан кем болмаған күшке ийе екенлигин тәриппейді.

Улыұма алғанда, қарақалпақ халқының ауыз еки дөретпелери ишинде «Қырық қыз» дәстанында хаял-қызлардың роли оғада уллы хәм биз өткен дәуирде аналарымыздың ерлигин, қайсарлығын, ержүреклигин көз алдымызға келтиремиз. Ал «Алпамыс», «Қоблан» дәстанларында хаял-қызлардың жәмийеттеги орны кең түрде берилмеген, олардың жәмийеттеги орны шегараланған халда қалып қояды. «Қырық қыз» дәстанындағы хаял-қызлардың жәмийеттеги тутқан орнын жоқары бақалау жер жүзиндеги халықлардың ауызеки мийрасында үлкен әхмийет берилмеген десек те қәтелеспеймиз.

Қ. Мәмбетназаров
(Нөкис)

ЖЫРАҰ ХӘМ ДӘСТАНЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ АТҚАРЫҰДАҒЫ ӨЗИНШЕЛИК

Бүгінгі күні дүния халықтарының көркем алтын қорынан орын алып атырған «Қырық қыз» дәстанын атқарыушы Құрбанбай жырау Тәжибай улы менен белги-ли қарақалпақ жырауы Қыяс Қайратдин улының атқарыушылық-жыраушылық өнерлери бир топырақта, бир дәуірде өсип рауажланды. Олар заманлас хәм бири устаз, бири шәкирт сыпатында Қарақалпақстандағы искусство тарауында көп жыл бирге ислескен адамлар. Булардың дәстан атқарыудағы өзіншелик кәсийетлери бир-бирине мектеп сыпатында тәсир жасады. Қыяс жыраудың қобыз намалары Құрбанбай жыраудың нама искусствосына тәсир жасаса, Қыяс жырау өз репертуарындағы «Қырық қыз» дәстанын Құрбанбай жырау репертуарынан тәсир-ленип, «Қырық қыз» дәстанының екінші нускасын дүнияға келтирди. Солай етип, булар ең атақлы, лапызға ийе жырау дәрежесине көтерілип, пүткил жәмийетшиликке кеңнен мәлим болды.

Биз бул баянатымызда атақлы Құрбанбай жыраудың заманласы қарақалпақ халық жырауы Қыяс Қайратдин улының өзіншелик атқарыу шеберлигин сөз етемиз. Қыяс жырау репертуарында жигирмадан аслам дәстан бар хәм булардың көпшилиги дерлик баспада жәрияланды. Биз төменде үлкен изертлеу объектине түспеген хәм жыраудың өзінше бир көлемли дәстанды дүнияға келтирген жекке импровизаторлық шайырлық йошлы тәреплерин

оның «Бозуғлан», «Аманбай батыр» дәстанларының мысалында пикир жүритеміз. «Бозуғлан» дәстаны мазмұны бойынша ертеклик, әпсанауий ұақыялар тийкарында жырланып келинсе, «Аманбай батыр» дәстаны XVIII — XIX әсирдеги карақалпак турмысына байланыслы тарийхий жағдайларды өз ишине алады хәм бир пүтин көркем дәстанлық шығарма болып жетилискен.

Усы аталған еки дәстанның дүньяға келиуинде Кыяс жыраудың шайырлық хәм импровизаторлық өзіншелик тәсири сезилип турады. Бул дәстанлардың пайда болыуында жыраудың жекке дөретиушилик тәсири күшли. Кыяс жырау арабша хат танийтуғын, ески сауатка ийе хәм катыкулак, дилуар адам еди. Усының нәтийжесинде «Бозуғлан» дәстанындағы Бозуғланның қарындасы Қансулыу менен үлкен хәзирет Уллы пир арасындағы қыянатшыл характериндеги эпизодлар XI әсирде пайда болған Сайфуз-Зафар Наубахариийдің «Дурр-ул-мажорлис» шығармасындағы Шайых Барсисо Зоҳирдың ҳикаятына жакын хәм бирдей дерлик. Жырау бул ҳикаяны өзиниң дәстанында шебер пайдалана алған.

Жыраудың «Аманбай батыр» дәстаны да усы тақылетте атқарыуының импровизаторлық, шайырлық йошынан пайда болғанлығын дәлиллеп турады. Себеби, дәстандағы ұақыя халық арасына кеңнен тараған тарийхий шахс ҳаққындағы аңызлар, рәуиятлар тийкарында көркем дәстанлық шығарма пайда болған. Булар кара сөз — насыр түринде айтылып келген болса, жырау буны поэзия қазанында қайнатып, оған фольклорлық бояулар берип, дәстанлық шығарма етип дөреткен. Дәстандағы көпшилик образлар менен персонажлар тарийхий шахс болып келсе, географиялық орынлар бүгинги атамасында айтылады. Усы дәстанлардың пайда болыуы менен кәлиплесиуинде Кыяс жыраудың өзінше атқарыушылық шеберлиги көзге тасланады.

М. Бақадыров
(Нөкис)

«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ДӘСТАНЫНДА ҰАТАН ТӘБИЯТЫН ҚОРҒАҰ ПРОБЛЕМАСЫНЫҢ ҚОЙЫЛЫҰЫ

Қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз»да Ұатанды қорғау, халықтың тынышлығын сақтау баслы орынға қойылады. Демек, Ұатанды қорғау идеясы Ұатан тәбиятын, жерін қорғау идеясы менен бирге бериледи.

«Қырық қыз» дәстанындағы ең баслы орынлардың биринде қала, қорған салдырыу турады. Мысалы, Гүлайым әкесинен қала салып бериуди өтиниш етеди. Қырық қызға дәруазасын қорғасыннан куйдырып, Мийуалы атауынан қорған салдырады.

Дәстанда елдің, жердің тынышлығын сақтау қаланың өртелиуіне, бузылыуына ашыныу идеясы жырау тәрәпинен бериледи.

Гүлайым баслаған қырық батыр қыздың алдына қойған максети — өз елине душпан атының туяғын бастырмау. Усы максети иске асыуы ушын әскерий таярлық өткизеди.

Дәстанда тәбият пенен адамлар ортасындағы қатнас ашық түрде айтылмаған менен, уақыялар менен бирге бериледи. Мысалы, байлардың сүриу-сүриу малы, малларға шапқан қасқырлар, батырлар минген атлардың образы, сулуу, гөззал көллер, тау, қызыл-қыя шөлистанлық ҳаққында дәстанда сөз етиледи.

Бул сюжетлер дәстанда Ұатан тәбиятын қорғау идеясының баслы орында турғанлығынан дәрек береді.

А. Бердимуратова
(Нукус)

ПРИРОДА КАК ДУХОВНАЯ ЦЕННОСТЬ РАЗВИТИЯ ЦИВИЛИЗАЦИИ

(на примере каракалпакского фольклора)

Наш век характеризуется не только крупнейшими достижениями человеческой цивилизации в научной, технической, технологической и иных сферах, но и целым рядом глобальных проблем, среди которых едва ли не самой значимой в последние годы стала экологическая проблема. На каждой ступени своего развития человеческая цивилизация вынуждена скорректировать взаимоотношения с природой, ибо ни она сама, ни природные условия не являются неизменными. Поэтому при обсуждении различных аспектов экологической проблемы большое значение имеет формирование нового отношения к природе, которое невозможно без учета духовного фактора, то есть без подхода к природе как к особой духовной ценности. В условиях обострения экологического кризиса такое отношение может стать духовным стимулом гармонического природопользования.

Специфика духовной ценности природы заключается в нерасторжимом единстве человека и общества с природой, которые выступают как элементы единой системы «природа — общество». вне которой их существование невозможно, из чего следует, что интересы природы выдвигаются на первый план и получают приоритет над интересами общества. Основанием природы как духовной ценности является не прагматическое, утилитаристическое от-

ношение к природе, вытекающее из признания факта ее полезности, нужности для человека, а отношение к природе как самоценности, ее непроходящей ценности, которое включает такие моменты, как чувство и осознание родства, единства с природой, осознание универсальной значимости законов взаимодействия природы и общества: «все связано со всем», «все должно куда-то деваться», «природа знает лучше», «ничего не делается даром»¹ для жизни человека.

Сходным образом изображается природа и в каракалпакском фольклоре. Духовно оцениваются в нем не только люди и связанные с их жизнью вещи, но и природа, с которой человек Востока никогда не терял связи. Целью человека являлась не вражда, а стремление быть с природой в гармонии и, познав основные ее законы, постараться не противоречить им. Мир воспринимался им как единое целое, и он в этом целом — не как господин, а лишь как одна из составных частей. В этом смысле природа должна восприниматься как мастерская в храме, как источник физической и духовной жизни человека.

Актуализация формирования отношения людей к природе как к духовной ценности вытекает из такой естественной потребности человека, как потребность общении с природной средой обитания человека. В этом положении должно найти отражение не только нарастания воздействия общества на природную среду, но и соответственное увеличение зависимости общества от состояния природы. Здесь проявляется тот диалектический принцип, что объективная тенденция развития возрастающей власти человека над природой реализуется через свою противоположность — дальнейшее подчинение природе, требованиям присущих ей законов. Реализация данного закона

¹ См.: Коммонер Б. Замыкающий круг. Л., 1974.

означает для человека обретение новых степеней свободы (экономическая, политическая, гносеологическая и т. д.) в практическом использовании природных условий своего существования.

М. Қалендеров

(Нөкис)

«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» — ҚАРАҚАЛПАҚ АҰЫЗЕКИ ХАЛЫҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ДҮРДАНАСЫ.

Республикамыз Президенті И. Ә. Каримов 1997-жылды инсан мәплери жылы деп дағазалады. Бул оғада әхмийетли, нағыз өз ўактында әмелге асырылып атырған илаж болады. Өйткени, инсан бурынлы-сонлы дүньядағы ен әзийз, ен жоқары кәдирият деп баҳаланып, онын мәплерин халқымыз биринши орынға қойып киятырған бес енеден белли нәрсе.

Әдетте, дүнья жүзиндеги хәр бир халық пүткил жәхән руўхый мәдениятына, ғалаба адамзатлық кәдириятларға өзиниң қандай да бир шығармасы менен салмақлы үлес қосады, ол арқалы өзин пүткил жер жүзине танытады. Минекей сонлықтан, бизин усы күнлери республикамыздың пайтахты Нөкис қаласында, әййемги Жайхун дәрйясы хәм Арал теңизи жағалаўларында болып атырған халық аралық илимий конференция қарақалпак халқын, оның руўхый мәдениятын, әййемги тарийхы менен этнографиясын, философиясын, көркем өнерин, дүнья таныўын, миллий дәстүрлери менен үрп-әдетлерин пүткил дүньяға танытқан, аўызеки халық поэзиясының теңитайы жоқ дүрданасы хәм шах дөретпеси «Қырық қыз» дәстанына арналып өткерилип атырғаны оғада қуўанышлы ўақия болады. Бул бизиң жүрегимизди миллий мақтаныш сезимлерине бөлейди. Сөздиң ийни кел-

генде айта кететуғын бир нәрсе мынау: «Роланд хақкында жыр» французлар, «Нибелунглар хақкында жыр» немешлер, «Жанғар» калмаклар, «Манас» кыргызлар, «Қыз Жибек» казаклар, «Форуглы» түркменлер ушын каншама дәрежеде әзийз миллий кәдирли болса, «Қырык қыз»да каракалпак халкы ушын соншама дәрежеде оғада үлкен миллий мактанышы, көзге сүртер тотыясы, таусылмас руу-хый азығы болып киятырғаны хешкимге сыр емес.

Бул әжайып шығарма өз алдына китап болып дәслепп жарыкка шығуыдан-ақ тек фольклоршы илимпазлардың ғана емес, ал атаклы шайыр-дилмашлардың да дыққатын тартып, оларда үлкен дәретиўшилик кызығыўшылықты оятып келди.

Мәселен, шайыр Светлана Сомова рус тилине аударған «Қырык қыз» қахарманлық дәстаны 1948-жылы Ташкент қаласында, ал А. Тарковский рус тилине аударған усы дәстан 1951-1956-жыллары Москва хәм Ленинград қаласында жарыкка шықты. Сондай-ақ белгили каракалпак жазыўшы-драматурглери Ә. Шамуратов пенен И. Юсупов «Қырык қыз» драмасын жазды, ал композитор Фейгин «Қырык қыз» балетин дәретти. Каракалпак қахарманлық дәстаны «Қырык қыз»дың С. Сомова рус тилине аударған текстин белгили француз жәмийетлик ғайраткери хәм жазыўшы Луи Арагон оғада жоқары бахалап, оның қахарманларын французлардың «Роланд хақкында жыр» дәстанының қахарманлары менен салыстырады.

«Қырык қыз» дәстаны бизиң узак өтмиштеги ата-бабаларымыздан қалған теңи-тайы жоқ хәм әжайып өййемги фольклорлық мийрас болғанлыктан оның сөзлик курамында ески сөзлер қатламы жийи-жийи гезлеседи. Атап айтқанда, түрк хәм монғол тиллерине ортак сөзлер айтарлықтай көп гезлесип отырады. Бундай сөзлерди салыстырмалы түрде илимий жақтан изертлеў, каракалпак тил билмин тағы да жетилистириўге хәм байытыўға мүмкиншилик береди. Өйткени, каракалпак тили түркий тиллер

системасына жатады. Сонлықтан түрк хәм монғол тиллериндеги сөзлер өз мәнилери жағынан бирдей. усы аталмыш халықлар ушын ортақ болып келе береді. Қарақалпақ хәм монғол тиллериндеги сөзлердің бир-бирине оғада жақын хәм мәнилес екенін билдиретуғын лингвистикалық фактлер жийи-жийи ушырасады. Мәселен, қабырға-хабирға, шырай-царай, сакал-сахал, тамыр-тамир, таңдай-тағнай сыяқлы сөзлер сөз етилип атырған еки тил де де гезлесип. бирдей мәнини билдирип келеді.

В. М. Никифоров
(Якутск)

РОЛЬ КЛЮЧЕВЫХ СЛОВ ФОЛЬКЛОРА В ОСВЕЩЕНИИ ИСТОРИЙ ГОСУДАРСТВЕН- НОСТИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

1. Методика выборки слов как средство избежания произвольного отбора языковых фактов из общего контекста устной традиции.

2. Группа слов как отражения системных связей:

— внутри одной этнической общности и вне ее: в пределах всей тюркской ойкумены;

-социально- политических отношений.

3. В качестве иллюстративного материала берется военно-административная титулатура из-за наличия слов-маркеров чинов, должностей, званий титулов тюркоязычных государств в якутской мифологии, героическом эпосе, исторических преданиях.

4. Слова, отражающие общую общественно-этническую структуру номадов, в частности, якутов и каракалпаков.

Ш. Н. Абдиназимов
(Нөкис)

«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ДӘСТАНЫНЫҢ ЛЕКСИКА- СЫНЫҢ АЙЫРЫМ МӘСЕЛЕЛЕРІ.

«Қырық қыз» дәстаны тек қарақалпақ халқына тән миллий дәстан болып, оның нұсқалары басқа түркий халықтарында ушыраспайды, сондықтан да дәстанның лексикасын лингвистикалық бағдарда изертлеу, қарақалпақ тилинің тарихын үйрениуде бағалы мағлұматлар береді. «Қырық қыз» дәстанының сөзлік қурамы оғада бай хәм қурамалы. Бул баянатымызда биз дәстанның сөзлік қурамында жумсалған жер-суу атамалары менен адам атларына тоқтап өтпекшимиз. Өйткени, дәстанда сүүретленген уақыялардың болып өткен орнын, уақтың анықлауда ономастикалық материаллар әхмийетли дереклерден болып табылады.

Дәстанның сөзлік қурамында төмендеги топонимлер қолланылған: Түркстан (375), Ноғайлы (42), Қызылбас (234), Мийуалы атау (44), Саркоп (170), Жаңа дәрья (48), Ақ дәрья (411), Хорезм (77), Айна көл (236), Ақ булак (94), Қара тау (418), Қашал (425), Қорук көл (441), Тапсан көл (441), Бауыр көл (447), Иран-Туран (452), Шыршык (266), Аштархан теңизи (293), Қап тау (223), Дәрбент тау (324), Мадина (291), Қара теңиз (245), Шағыр тау (94), Қыран тау (147). Дәстанда жумсалған топонимлер аймақлық жақтан бири-биринен алыс жайласқан үш географиялық орталықты билдиреди: а) Ата журты Түркстанға байланыслы қолланған—Шыршык, Түркстан, Жаңа дәрья топонимлери; б) Арка Кавказға байланыслы Қап тауы, Дәрбент тауы, Қара теңиз, Аштархан теңизи топонимлери; в) Хәзирги Қарақалпақстан Республикасы аймағында

ушырасатуғын Саркоп, Қырық қыз, Қыран тау, Ак дәрья, Кара тау, Шығырлы топонимлери. Проф. С. П. Толстов Қырық қыз қорғанының пайда болған дәуири, бул қорғанның усы атамдағы қарақалпақ дәстанына байланысы мәселелери менен шуғылланып, қорған бизиң эрамыздың I-VI әсирлери қурылған деген жуумакка келеди.

«Қырық қыз» дәстанының сөзлик құрамында жасалған антропонимлер, тарийхый шығысы жағынан түпкиликли түркий сөзлеринен, ал айырымлары қытай, араб-парсы сөзлеринен жасалғанын көремиз: Гүлайым, Алтынай, Суртайша, Отбасқан, Надирша, Аманбай, Аманқул, Аллаяр, Бекзада, Сәрбиназ, Әшир, Сәйеке шунақ, Журын, Құлымсай, Ақсулығ, Қодар, Әлий бий, Алым бий, Көксе бий, Сақыр бий, Сәрбий, Алтынай антропонимлери менен ажыралып турады. Дәстанда қолланған айырым антропонимлерге тоқтап өтемиз: **Алтынай антропоними**. Бул антропоним қурылысы бойынша «алтын» хәм «ай» сынарларынан ибарат болып, «алтын» сөзинен тарийхый шығысы бойынша таласлы пикирлерди ушыратыуға болады. Проф. С. Е. Малов², П. М. Мелиоранский³ бул сөзди алтай тиллери (түркий, монғол, тунгус-маньчжур) ушын ортақ лексикалық бирлик деп қарайды. Ал Э. В. Севортян⁴, Н. А. Баскаков⁵ бул сөздин биринши бууынындағы «ал//өл» түркий сөзди, ал екінши бууынындағы «тун//тын» қытай тилинің элементи болуы керек деп болжайды. Бизиң пикиримизше, кейинги болжау бир қанша исенимлик. Алтын сөзиниң биринши сыңары «ал» ески түркий сөзи болып «қызыл» сөзи менен мәнилес. Ал қарақалпақ ауызеки дәретпелеринде алтынды «қызыл» деп атау жағдайлары көплеп ушырасады: «Қызылды көрсе периште жолдан шығады» ямаса толғау-термелердеги «Астына қара пул салып, үстине

¹ Толстов С. П. По следам древнехорезмской цивилизации. М. Л., 1948. С. 22.

² Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М. 1951. С. 357.

³ Мелиоранский П. М. Араб-филолог о монгольском языке. Сиб. 1903. С. 98.

⁴ Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. М. 1974. С. 95.

қызыл себелеп, алдайман деп келдің бе, атаңа нәлет, бәдірек» деген қатарлар бұған мысал бола алады. Қытай тилиндегі «тун//тын» бизің тилимизде «бакыр» дегенди аңлатады: қызыл бакыр— алтын. **Суртайша антропоними** де бир қанша кенірек тоқтауды талап етеди. Себеби «тайша» сөзи Алпамыс дәстанында да ушырасады: Тайшанды еслен. Бизің пикиримизше, Суртайша антропоними меншикли атлық емес, анығырағы лақап болып табылады. Антропонимнің биринши сыңары түпкиликли түркий сөзи, заттың түр-түсин, реңин билдиретуғын сөз: сур рең, түри суп-сур екен х. т. б. Ауыспалы мәниде ол жауыз, қатал деген мәнини аңлатады. Ал екинши сыңары «тайша» сөзи түркий ямаса монғол тиллериниң сөзи емес, ал қытай тилиниң элементи болып табылады. «Тайша» сөзи қытай тилиндегі «тайшу» деген сөз бенен байланысly болып, «абырайлы, бай, атаклы адамның баласы» дегенди билдиреди⁵. Қарақалпак дәстанларында жумсалған «тайша» сөзи тек қалмақ ханларына байланысly қолланылған. Солай етип, «тайша» сөзи монғол тиллерине (қалмақ, монғол, бурят) қытай тилинен келип кирген сөз болып табылады.

Кулласы, «Қырық қыз» дәстанының сөзлик қурамы, ондағы ономастикалық мағлыұматлар тилимиздің тарийхын үйрениу ушын бахалы дерек болып, бул қарақалпак халқының әжайып фольклорлық дәретпеси есапланады.

⁵ Баскаков Н. А. К проблеме китайских заимствований в тюркских языках, журнал: Советская тюркология, 1987 № 5, С. 72.

⁶ Баскаков Н. А. Корсетилген мийнет, С. 73.

А. У. Карибаева
(Нөкис)

«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ЭПОСЫНДАҒЫ МИЛЛИЙ ОЙЫН ТЕРМИНЛЕРИНИҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ

«Қырық қыз» дәстанының басқа түркий халықларына карағанда өзиниң мазмуны хәм поэтикалық дәстүри жағынан айрықша өзгешелиги бар. Мәселен, карақалпақ эпосларында Хорезмди жайлаған карақалпақ, өзбек, қазақ, түркмен халықларының қалмақларға қарсы гүреске биригип атланыуы, олардың уәкиллеринен әдил басқарыушылар белгилениуи, бул ертеден киятырған бирлик хәм дослықты, халықлық үлкен демократияны көрсетсе, екінши бир өзгешелиги, хаяллар образын дөретиуде еркеклер менен қатар қойып, батырлығы хәм күшлилиги, ақыл-парасатлылығы жағынан бийик дәрежеде қахарман қызлардың образын шынлық пенен шебер сүүретлейди. Гүлайым хәм Сәрбиназ көрсеткен ерлик ис хәрекетлери Бразилия бойындағы аңызлар менен ушласып жатырса, ал дүнья жүзине белгили амазонкалар Иран патшасы Кирди қыйратып жеңген батыр қыз Тумарис ҳаққында аңызлар буған дәлил бола алады.¹

«Қырық қыз» дәстанында ылақ тартыу, аударыспақ, гүрес, ат шабыс т. б. миллий ойын түрлериниң гейпара үлгилери ушырасыуы бул ойынлардың кәуимлик дәуирден басланғанын, хәм тарийхый тамырының тереңде жатырғанлығын аңлатады. Мысалы, келгенлерди қырған болып, аударып алып атынан, бир жерге бәрин үйеди... «Қырық қыз», 122 б. Қаратпай әйле-пәйлеге, алдырмай колын хийлеге, Жағаға қолды салады,

ямаса, Қысып алып Гүлайым мойнынан төмен урады, Ылақтай тартып урады («Қырық қыз» 132 б) деген қатарлардағы «аттан аударыуы», «жағаға қол салыуы», «ылақтай тартып урыуы», «мойнын төмен бурыуы», т. б. терминологиялық тиркеслер сол дәуірдегі гүрес терминлеринің топарына киреди. Бир уақытлары халқымыздың гүрес классификациясына енген «мойын пеш», «мапрош» сыяклы терминлеринің кейинги дәуірде қолланыстан шығып қалғанына байланысly, олар тек дәстанлар менен батырлық жырларда сақланған. Бизиң тийкарғы мақсетимиз дәстанның түрлише вариантларында қолланылатуғын миллий ойын түрлери хәм оларға байланысly терминлер бул терминлердин келип шығыу тарийхына базы биреулеринің этимологиясына дыққат аударамыз. Мысалы: «Қырық қыз» дәстанында: Бедеулерди тап белдеуге байладық, сейислердей қырық бир атты сууытып, кеше-күндиз түрли **ойын ойнадық**. Қырық қызы менен атауда, **тартып ылақ ойнады**, — деген қатарлардағы «ойын» сөзи «миллий ойын» мағанасында қолланылса, ал гейпара жағдайларда «урыс», «соғыс» мәнисинде қолланылады. Мәселен. сауаш күни **ойнар** батыр қалқанды, батыр болған хеш айтпайды жалғанды, ямаса Гүлайым турған жайларға, Ат **ойнатып** келеди Гүлайымның ғайратын Батырлар енди көреді, — дейди.

1. С. Гойшыбаева «Қазақ-қарақалпақ әдебиятларының байланысы». А—1977. 16 б.

О. Д. Доспанов
(Нөкис)

«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ДӘСТАНЫНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СЫПАТЛАМАСЫ

диалектлік материаллар тийкарында

«Қырық қыз» дәстанының поэтикалық тили хәрқыйлы көркемлик-сүүретлеу қуралларына бай. Ондағы сөзлердің лексикалық қатламы, фонетикалық хәм морфологиялық өзгешеликтери туұралы да бирқанша мысалларды келтириўге болады.

Атаклы орыс алымы Ф. П. Филин өзиниң орыс тилиниң аймаклық (регионлық) сөзликтерин дүзиў мәселелерине арналған мақаласында сөзликтин тийкарғы дереги ретинде диалектлик лексикаға бай материаллар менен катар халық ауызеки дөретпесине катнаслы шығармаларды көрсете отырып: фольклордың лексикасы (шығармалардың жанры хәм мазмунуна қарай отырып) қолланыўдан шығып қалған көплеген, жанлы диалектлик сөзлердин қатарында сақланбаған архаизмлерди де сақлауы итимал. Деген менен, XVIII әсирдин ақыры, XIX әсирдин басындағы говорлар лексикасында хәзирги уақыттағы бизге белгили говорларда жоқ сөзлердин де бар екенлиги оларды барлаушылар тәрөпинен есапка алынғанлығын көремиз.

Сонлықтан да фольклордың диалектлик лексикасындағы архаизмлер менен диалектлик сөзлер арасына шөгара қойыў да мүмкин емес... Ауызеки халық дөретпелери шығармаларында қолланылатуғын диалектлик лексика айта қаларлықтай илимий бахалылыққа ийе, және оны аймаклық сөзликке пайдаланыў ақылға мууапык келеди¹ — дейди.

¹ Филин Ф. П. Об областном словаре русского языка. - «Лексикографический сборник», вып. II. М., 1957, с 12 - 13.

Демек, фольклорлық шығармаларды диалектологиялық сөзліктер (ДС) дүзiуiде реестрлик сөз сондай-ақ қосымша материал ретiнде пайдаланыу ең биринши нәубетте диалектлик сөздин сол аймақта басым дәрежеде қолланылуына тиккелей байланыслы.

Биз тәрeпимизден қарақалпак тилинiң регионаллық хәм үлкен ДС дүзiуi барысында алымлардың айтқан пикирлери, атқарылған усы саладағы әмелий жұмыслар басшылыққа алынды.

Бунда қарақалпак фольклорына тиккелей қатнаслы материаллар, яғный орынлаушы-импровизаторлары белгили бир ареалдан, конкрет диалекттин уәкили тәрeпинен айтылған қахарманлық дәстанлардың нәзерге алынғанлығын айтыу дәркар. Мине, усындай жағдайлар менен санассак, басқа түркий тиллес халықлардың фольклорлық дәретпелери сыяқлы қарақалпаклардың қахарманлық дәстанларында да белгили аймақта жасаушылардың диалектлик өзгешеликлери бар екенлигин көремиз.¹

Келтирилген жағдайлардан мынадай жуумак шығаруы мүмкин: қарақалпак фольклорының үлгилерин арқа хәм кубла диалектлери және говорларының уәкиллери атқаруы уақтында олар тәрeпинен жергиликли өзгешеликлерге ийе сөзлердин қолланылуы тәбийғый деп есепланылады.

Мәселен, қарақалпак халық дәстаны «Қырық қызды» атқарушы Қурбанбай жырау Тәжибаев қарақалпак тили кубла диалектинин аймағында тууылып, жасап, оның уәкили болғанлықтан,² аталмыш шығарманың көплеген

¹ Бекбаулов О. Отражение диалектных особенностей в языке эпических произведений каракалпаков. VII региональная конференция по диалектологии тюркских языков (15-17-мая; 1973 г.). Маловские чтения (18 мая 1973 г.). Тезисы. Алма-Ата, 1973, 53-6.

² «Қырық қыз» - қарақалпак халық дәстаны. Қурбанбай жырау Тәжибаевтан жазып алынған. II., 1949-ж.

орынларында **ақ пушта етик** — өткен уақытлардағы етик-
тиң бір түрі, 10-б. **тақам** — тағам, ишилетуғын тамақ, аўқат,
397-б **мөгес** — ис жакпас, 311-б. **пушпан** — ашыу, кек, өки-
ниш, 195-б., т. б. диалектлик сөзлерди ушыратыуға болады.

Усылай етип, каракалпак тилинің ДС дүзиу тәжирий-
бесинде, сондай-ақ тилдеги диалектлер, говорлар бойын-
ша буннан былайғы уақытларда илимий изертлеу жұмыс-
ларын жүргизиуде баска диалектлик мысаллар менен катар
көплеген түркий тиллеринің тәжирийбесиндеги сыяқ-
лы каракалпак диалектологиясында да мүмкиншилиги-
не қарай халқымыздың бийбаха дөретпелери—фольклор-
лық шығармалардың материалларынан, соның ишинде
биринши нәубетте «Қырық қыз» дәстанынан да
хәртәреплеме пайдаланыу мүмкиншилиги бар деп есап-
лаймыз.

Бул «Қырық қыз» дәстанының орайында турған иде-
яның бири. «Қырық қыз» дәстанының идеясы халықты
Ұатанды сүйиуге, оны қорғай билиуге, халықлар ортасын-
да дослық қатнасты жырлауға бағдарланған. Дәстанның
усы идеялық өзегі бизиң хәзирги күнимизде жаңа де-
мократиялық жәмийетти қурып атырған бизиң ұатан-
ластарымыз ушын үлкен рухый күш беретугын әхмийет-
ке ийе.

А. А. Сабурова
(Нөкис)

**«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ДӘСТАНЫНДА
ҚАРАҚАЛПАҚ МИЛЛИЙ МУЗЫКАЛЫҚ
ТЕРМИНЛЕРИНИҢ ҚОЛЛАНЫЛУҢ
МӘСЕЛЕСИНЕ**

Қарақалпақ халқы хәзирги уақытта жер шарының көплеген жерлерин мөкан еткен түркий халықларының бир уәкили ретинде ең әййемги заманлардан баслап-ак мәдениятка, билимге, мәдений хәм әдебий байланыслардың түрлише формаларын өз бойына сиңиргени туура-лы дереклер бизиң республикамыз аймағында жүргизилген, археологиялық хәм этнографиялық изертлеулер олардың топланған материаллары нәтийжесинде алынған жуумаклар бойынша хәр тәрөплеме дәлилленип отыр.

Мәселен, қарақалпақ халық поэзиясының ең жақсы үлгилериниң бири болып табылған «Қырық қыз» дәстанында да халқымыздың ең ерте заманлардағы қайғысы, муны, әрманы, тилек мақсетлери, ең биринши нәубетте йошлы қосық қатарлары, саз сәўбетлери аркалы да берилген.

Себеби, халық өзиндеги қайғының дебдеуин, хәр қандай арзыу әрманларын, мақсетлерин, саз сәўбеттин шәпәәти, жәрдеми менен қолға киргизийүге тырысқан.

Бунда, дәстанның баслы қахарманлары Гүлайым, Арыслан, олардың қасындағы дослары, қырық қыз өз халқының ерискен табысына қууанып, шет еллик душпанлар, бул елге жауызлық хәм мийримсизлик пенен басып алыуға нийет етиуи, бүлгиншилик салыуы, душпанлар үстинен

Гүлайым басшылығындағы тени тайы жоқ жеңіске ерисиуі дәстанда ең биринши нәубетте мунлы зарлы, қайғылы, жеңіске ерискеннен кейин қууанышлы сезимлер арқалы избе излик пенен баянлады. Мысалы: Сырнай-гернай тарттырып, қызыл ала туу байлап... ямаса, сол уақытта кернай шықты қалмактан... кернай сөзлери өз ара синонимлес терминлер (Қарақалпақ әдебиятының хрестоматиясы, «Қырық қыз» 142—144 б).

Сонлықтан шығарманың көплеген орынларында бир канша эпизодлар музыкалық жағынан өзиниң белгили дәрежедеги шешимин тапқан, деп айтыуға болады.

Әййемги түркий халықларында, соның ишинде карақалпақларда да тынышлық хәм тосаттан болған урыс уақытларында да жауынгерлердиң өзлериниң жауыңдер дослары менен бирге уақытты кеуилли өткериу, руұхын бәлентке көтерилиу, оларды шад етиу ушын көплеген миллий музыкалық әсбаплардан пайдаланғанлығын көре-миз.

Бундай пайытлары оларға қобыз, баламан, шынқобыз, сыбызға, сырнай, нагара, х. т. б. сыяклы музыка әсбаплары күш-қууат, йош, дәрман берген. Мысалы: Қобыз кылып таяғын, услап алды қолына. (Қарақалпақ фольклоры VI том. «Қырық қыз» 87 б.)

Усылай етип халқымыздың ең әййемги заманлардан берли жырланып киятырған «Қырық қыз» қахарманлық дәстанында илимниң хәр қыйлы салаларына қатнаслы мәселелер менен бирге миллий музыкалық терминлерге де кеңнен орын берилген.

Б. А. Коцанов
(Нукус)

ЭПОС «КЫРК КЫЗ» КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Сегодня мы являемся свидетелями, казалось бы, неожиданного феномена—взрыва интереса широкой общественности к памятникам истории и культуры. Пристального, точнее, обостренного, а отчасти и болезненного внимания к судьбам нашего наследия. Все это—естественное следствие приобретения независимости, зримые черты процесса демократизации.

Изучение эпоса «Кырк кыз» как исторического источника невозможно без синтеза источниковедческого и литературоведческого знаний. Раскрыть функциональную природу эпоса—значит ответить на вопросы, в каких условиях «Кырк кыз» возник, что явилось побудительными мотивами для их создания, какое влияние на его содержание оказали события древности и какую роль сыграл сам эпос в реальной жизни, какие потребности современников он удовлетворяет.

Историческая достоверность эпоса «Кырк кыз» определяется не столько упоминанием действительных фактов, не столько изображением реальных исторических личностей, сколько тем, в какой степени это произведение через художественные образы, на примере судеб литературных героев раскрывает закономерности развития общества, основные общественные тенденции.

Изучая это произведение мы не должны забывать, что эпос «Кырк кыз»—живое прошлое каракалпакского на-

рода в масштабах героической идеализации древности, средневековья, нового времени.

Эпос «Кырк кыз» является предметом изучения фольклористики, литературоведения, истории, педагогики, философии. В таком ключе проблематика изучения эпоса становится практически неисчерпаемой. К сожалению, современный уровень источниковедения эпоса пока недостаточно высок. Анализ накопленного опыта говорит о том, что дальше профессиональных исследователей и специалистов, впервые указавших на важность «Кырк кыз» как свидетельства истории, источниковеды довольно незначительно продвинулись вперед. Можно констатировать, что они делают пока лишь первые шаги, так как до сих пор отсутствуют самостоятельные и оригинальные исследования по проблемам источниковедения фольклора, хотя сами эпосы уже давно стали пристальным объектом общественного внимания.

Всестороннее изучение эпоса «Кырк кыз» в качестве исторического источника не будет до конца полноценным без учета его свойства как произведения искусства.

Источниковедческая критика эпоса предполагает четкое представление об его особенностях как исторического источника. Между тем, вопросы, касающиеся специфики «Кырк кыз», являются до сих пор недостаточно изученными и наиболее дискуссионными. В этой связи наиболее продуктивным шагом в дальнейшем изучении эпоса «Кырк кыз» является выявление общих черт, характерных для него и других эпосов, с одной стороны, сугубо специфических, с другой.

Как и многие эпосы, «Кырк кыз» является политически направленным, отражающим присущие данному обществу политические воззрения и способы интерпретации событий.

Эпос «Кырк кыз» выступает выразителем интересов определенных политических и общественных сил и те-

чений. В этой связи крайне важно подчеркнуть особую роль автора эпоса. Это выражается, по сути дела, в том, что исследователю недостаточно судить об авторе как творце, художнике только на основе отраженных им событий. Автор «Кырк кыз» в известной мере выступает на всех этапах его создания как продукт определенной исторической среды, действительности.

Конкретная источниковедческая ценность эпоса «Кырк кыз» выявляется в ходе его критического анализа при условии комплексного использования общих и специальных (с учетом специфики фольклорного произведения) источниковедческих приемов и методов исследования этого исторического источника. Вполне очевидна многогранность этого процесса, предполагающего соблюдение этапности в работе с эпосом «Кырк кыз» (от их выявления в личных фондах), и решение целого ряда задач, необходимых для всестороннего и плодотворного осуществления критики эпоса как исторического источника.

Особое значение в ходе источниковедческого анализа имеет четкое представление о первоисточнике эпоса. Понятие первоисточника непосредственно связано с выяснением подлинности. Часто подлинность вариантов эпоса идентифицируется с их оригинальностью, что по-существу, приводит к неверному толкованию того или иного понятия.

Основной смысл эпоса «Кырк кыз» раскрывается при интерпретации его содержательной стороны. Определяющим приемом при оценке содержания достоверности и полноты является сопоставление информации, заключенной в эпосе, с другими источниками. Необходимо провести сопоставимость в нескольких направлениях: 1) сопоставление по содержанию «Кырк кыза» с письменными источниками; 2) сопоставление опубликованных и неопубликованных вариантов.

İrfan Unver Nasraddinşlu
(Ankara)

TARİHE İŞİK TUTAN TÜRK DESTANLARI

Karakalpak Türklerinin' «Kyrkkyz» Destanı gibi, öteki Türk topluluklarının' da son derece değerli destanları vardır. Bütün bu destanlar, bütün Türk halklarının' ortak değerleridir. Nasıl ki «Manas», sadece Kargız türklerinin', «Köroğlu» sadece Azeri, Türkmen ve Türkiye Türklerinin' destanları değil ise, «Kyrkkyz» Destanı da, sadece Karakalpak Türklerinin' değildir. Dolayısıyla, Nukus'ta, «Destan» konusunu ele alan uluslararası bir konferansın düzenlenmiş olması, çok faydalıdır.

Zengin Türk Tarihinin kaynaklarının tamamı, ne yazık ki, Türklerin elinde değildir. Tarihimizle ilgili çalışma yapanlar, şimdi olduğu gibi, bugün de, yabancı seyyahların ve yazarların eserlerine başvurmaktadır. Birakınız, binlerce yıl gerilere gitmeyi, getirmiş birkaç yüz yıllık tarihimize içerisinde dahi, pek çok bilinmezlikler vardır. İşte bu bilinmezliklere ışık tutan önemli kaynaklar, özelliğiyle, aşık dediklerimiz, halk ezanlarının söyledikleri destanlardır. Bildirimizde bu destanlardan örnekler verilecektir.

*проф. М. Мамбетуллаев,
проф. Б. Шамамбетов,
О. Юсупов
(Нөкис)*

КЕРДЕР МӘДЕНИЯТЫ ХӘМ ОНЫҢ «ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ДӘСТАНЫ МЕНЕН БАЙЛАНЫСЫ

1. Ерте орта әсирдеги Кердер мәденияты хәм оның түрк тиллес халықлардың дәстанлары менен өз-ара этномәдений байланыслары. соның ишинде кердерилердин материаллык хәм руұхый мәдениятынын каракалпақлардың бабалары дөреткен мийрас екенин аныклаў, әсиресе, тарийхый фольклор хәм дәстанларды қосымша дерек сыпатында пайдаланыў тийкарында каракалпак мәдениятының кәлиплесиўин аныклаў, оның жер жүзи мәдениятында орнын белгилеў, ҳазирги мәдений идеологиямыздағы әҳмийетли мәселелердин бири болып атыр.

2. «Қырық қыз»дағы сюжетлерде бабаларымыз Кубла Аралдың атаўларына «Саркоп қала» қорған қурғаны, сол жерде қызлар әскерий машқылар, елди қорғаў ушын таярлықта болғаны сүүретленген. Дәстанлардағы қорған қалалар (Қорғанша, Саркоп, Хайўан қала, Қыран таў, Сатемир қала, Қөк қала, Қалмақ қала, Дары қала, Күйик қала, Ақ қала)—Әмиўдәрьяның оң тәрөпиндеги Кердери ўалаятының естелик-мийрас орынлары. Булар каракалпақлардың орта әсирдеги мәкан жайлары. «Қырық қызда» ерте орта әсирдеги Кубла Арал бойындағы Огуз-Кердери халықларының руұхый мәденияты өз сәўлесин тапқанын археологиялық-этнографиялық-ономастикалық дереклер бойынша салыстырып дәлийллеўге ҳәрекет етемиз.

3. Кердерлилердин руухый мәденияты, дунья таныуы, үрп-әдетлери, космологиясы, зоонимиясы, дини, шәхәр мәденияты, хожалық, социаллық, экономикалық турмысы, жазыуы хәм акша (теңге) айланысы, олардағы хаял-қызларға хүрмет, Ана Кудайға сыйыныу, балалар ойындары хәм баска да өзгешеликлери қарақалпақлардын мәдениатында, дәстанларында өз сәўлесин тапқан. Ерте орта әсирдеги кердерилер ярым көшпели турмыстан отырықшылық өмирге бейимлесип, қорған-қалалар қурған, Уллы Жипек жолы бойларында саўда көруанларына жол көрсетиўши, бажы алыўшы, камары тери таярлап бериўши елат болып хызмет еткен.

4. Арал бойы қызлардың ерте орта әсирдеги жәмийеттеги орны, оларды социаллық хәм мораллық жактан дискриминациялаў (кемситиў), шеклеў хәрекетлери де ислам идеологиясының тәсиринде болған. Буған шекем хаял-қызлар ел, журт, улус басқарыўға, әскерий өнер үйрениўге демокративлик жағдайда қатнасқан. VIII әсирде Бухара ўәлаятында Туғшада хаял патша ел басқарды, оғуз көўимлеринде Бурлахатун Қырық қызы менен елге келген душпанға қарсы турды. Тарийхшы Ибн Ал-Аир мағлыўматы бойынша Хорезмде хаял-қызлар әскерий саўыт кийип, елди қорғаўға хәм душпанларға қарсы атланысларға қатнасқан. Хорезмшахлар анасы Теркен хатун Хорезмге 1204-жылы гәўирлер топылғанда жетпис мың әскерге басшылық еткен, хаял-қызлар мәртлик пенен тарийхнамада жазылды. Түрки халықларында белгили жасқа шекем қызлар еркин, алтын дәўирде жасаған, олар аўхам дүзген, әскерий өнерлер үйренген, жигитлер менен ылақ ойын, гүрес, ат шабысқа қатнасқан. Түрк қызлары дилўар, шешен сөзли, гөззаллығы менен абыройға ерискен. Кубла Арал бойындағы түрк улусының бири Кердери ўәлаятында хаял-қызлар мәртебеси жақсы болған. Шет еллик елши Земарк Арал бойында атлы қызларды көргенин жазды. Арал бойы қызлары аңыз хәм легендаларда, шежире-

лерде яднама болып қалды. Қарақалпақ дәстанларындағы батыр қызлар: Куртка сулыұ, Айпарша, Гүлайым сулыұ, Сарбиназ батырлар өз дәуірінің мақтанышы болған. Олар қарақалпақ мәдениетінің кәлиплесіуіне үлес қосқан. Кердери уәлаятындағы шебер мүсинши, сүүретшилер хаял-қызлардың тулғасын, сүүретін мәңгилестириуіге барлық ықлас-талантын жумсаған. Археологиялық изертлеуде Кердер естеликлерінен керамикалық тулғада, бадия табакта, ассуариялық сандықтарда хаял-қызлардың өмирі, көззаллығы, оларға құрмет-иззет қандай дәрежеде болғаны өз сәулесін тапқан. Кердер қаласынан табылған қарағанды керамикалық тулғада жауынгер қыздың образы дәретілген. Гүлайым сулыұ, батырдың тулғасында оның кенемәңдай, бота көзлері, нәзік қаслары, түйілген хәм сулыұ таралған шашлары, қыз тулғасы шебер жасалған. Кердерилерде Ана Құдай болған. Кердерінің хаял-қызлары мархұм қасында шашларын жайып, көзлері қанлы жасқа толып жылағаны, қайғылы уақыялар аұхалы Ток қала (Дарсан) естелигінен табылды. Гүлайым батыр хәм оның жауынгерлері душпан Саркоп қаланы ойран етип, атасы хәм тууысқанларын шейит етип кеткени дәстанда поэтикалық қатарда берілсе, Кердер сүүретшиси бояуда, трагедиялы аұхалды көрсеткен. Түрклерде хәм Кердери уәлаятында ата-бабалар руұхына сыйынуы ырым-дәстүрі болған. Кердерилерде арнаулы храмда тастан жасалған хәм сақланған бабалары, батыры көсеми тулғасына сыйынған. «Қырық қыз»да ел басшысы Аллаяр бай бабалары мазарына барып сырласады. «Тас бабасы» ел, жұрт ийесіне бұрынғы құдайын ұмытқанын ядына салады...

Х. Е. Есбергенов

(Нукус)

ГЕНЕЗИСЫ НЕКОТОРЫХ ДРЕВНИХ МОТИВОВ В ЭПОСЕ «КЫРК КЫЗ»

к вопросу о половозрастном делении общества

1. Основным и древним мотивом в эпосе «Кырк кыз» является отражение половозрастного деления общества, четким проявлением ее социально-экономической и функциональной структуры, своими истоками восходящие к традициям первобытного общества.

2. На всем протяжении жизненного этапа главных героев эпоса «Кырк кыз» — прослеживается половозрастная дифференциация, имеющая различные формы проявления: детства, взросление и зрелость, старость—являющиеся основными элементами развития человеческого общества в целом. Особое место в сюжетах эпоса «Кырк кыз» отводится процессу перехода из одной возрастной группы в другую, прослеживающиеся в смене одежды и украшениях и многочисленных бытовых моментов, обособление молодежи (женатых и холостяков) от старших, установление для них отау (юрта) и строительство крепости (корган), посвячительных ритуалов, инициации и др., а также функциям этих половозрастных групп: освоение пустынных земель, обучение военному искусству и т. д.

3. Мотивы связанные с болезнью и затем паломничеством Аллаяр бая к мазарам предков, видимо, отражают возрастную ступень—старость человека.

4. Возможно, истоки этих мотивов в эпосе «Кырк кыз» восходят к институтам инициации характерные традициям первобытного общества детства, зрелости и старости. Памятники относящиеся к первобытному обществу имеются в данных археологии, этнографии, мифологии и фольклора народов Приаралья, в том числе каракалпаков.

Р. С. Камалова

(Нукус)

РЕЛИКТЫ ЗОАТРИИ В ЭПОСЕ «КЫРК КЫЗ»

1. Эпос «Кырк кыз» как и другие фольклорные произведения многослойный. Одним из них является проявление реликтов зоатрии, который проявляется не только в эпосе «Кырк кыз», но и в традиционно-семейно-бытовой обрядности каракалпаков. К числу таких почитаемых животных в эпосе является и культ коня, который преобладает в большинстве случаев в семейно-бытовой обрядности. Как например взаимоотношения Гулаим с конем, вещий сон, который предугадал конь.

2. В сюжетах эпоса отражены реликты зоатрии в связи с вопросами женитьбы Гулаим и Арслан, Сарбиназ и Отбаскан, в борьбе против завоевателей играл основную роль конь, который изображался как почтительный, дорогой друг, предсказателем, спасателем в трудных ситуациях и др.

3. Произведенные сюжеты героического эпоса «Кырк кыз» имеют древние истоки. Эти данные подтверждают археологические, мифологические, фольклорные данные, на основании этих данных мы можем предположить, что этногенез, этническая история формирования каракалпаков происходила на территории Приаралья.

*Қ. Сарыбаев,
Ж. Бердиев
(Нөкис)*

ОРТА ӘСІРЛЕРДЕГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ТАРИЙХЫНЫҢ ЛЕГЕНДА ХӘМ ӘПСАНАЛАРДА СӘҰЛЕЛЕНИҰИ

Қарақалпақтардың орта әсірлердегі тарийхы жазба мағлыұматлардың жеткиликсиз болыұына байланыслы, басқа дәуірлерге салыстырғанда аз үйренілген болып, көплеген мәселелерди аныклаұды хәм толықтырыұды талап етеди. Сол себепли қарақалпақтардың орта әсірлердегі тарийхын үйреніуде фольклорлық мағлыұматлар тарийхшылар ушын оғада бақалы тарийхый дерек болып хызмет етеди.

Фольклорлық мағлыұматлар аркалы басқа тарийхый дереклерде көрсетілген мағлыұматларды толықтырыұ хәм аныклаұ менен бирге басқа тарийхый дереклерде көрсетілмеген жаңа мағлыұматлар да алыұ мүмкин.

Бүгинги күни тарийхшыларымызға хәм жәмийетшиликке белгили болғанындай қарақалпақтардың халық болып кәлиплесиіундегі тийкарғы Уатаны Түслик Арал әтирапы екенлиги анықланды. Бул проблеманы аныклаұ этнографиялық, археологиялық хәм жазба дереклер менен қатар фольклорлық мағлыұматлар кеңнен колланылды. Бунда фольклорлық мағлыұматлардан соның ишинде аңыз хәм әңгимелерден алынған мағлыұматлар туұрыдан-туұры яки жанапай түрде қарақалпақтардың тийкарғы Уатаны—Түслик Арал әтирапы екенлиги хақкында дерек береді.

Қарақалпақтардың орта әсірлердегі тарийхында үлкен тарийхый кубылыстардың бири—олардың көшип қонысласыұына байланыслары мағлыұматлар да фольклорда көп-

леп сақланған болып, бұл мағлыұматлар археологиялық хәм жазба мағлыұматлар менен сәйкес келеди хәм оларды толықтырады, халықтың бир орнынан екінши орынға көшип өтиўиниң мотивлерин көрсетеди. Бундай мағлыұматлар аңыз әнгимелердиң бир бөлиминде туўырдан-туўыры айтылған болса, бир бөлиминде хәзирги Қарақалпақстанға тийисли емес белгили бир географиялық атамалардың яки тарийхый личностьлардың тарийхый уақыялардың атамалары олардың мазмунлары хаққында түсиниклердиң, халық арасында сақланыуы менен жаңа-пай түрде, қарақалпақлардың бир бөлими, белгили бир дәуирде, хәзирги Қарақалпақстаннан сыртта жайласқан белгили бир аймақта уақытша мәканлап соңынан қайта айналып келгенлигинен дерек береди.

Булардан басқа қарақалпақ фольклорлық шығармаларында, соның ишинде аңыз-әнгимелерде қарақалпақлардың орта әсирлердеги тарийхында үлкен из қалдырған ири шахслары хаққында да мағлыұматлар сақланып қалған. Бундай мағлыұматлар белгили бир шахс хаққында айта отырып, белгили бир уәкили ретинде пүткил халықтың тарийхынан, анық мағлыұматлар береди.

Бундай мағлыұматлар бериўши фольклорлық шығармалар әсирлер дауамында атадан-балаға өтип белгили бир тарийхый кубылыслар хаққында түсиниклер, пикирлер хәм мағлыұматлар ретинде ауызеки көркемленген түрде берилип, халықтың арасында өз тарийхы хаққындағы билимин, тарийхын кубылыслардың заңлылығы хаққындағы жәмийетлик санасын қәлиплестирип, хәм өз гезегинде усы жәмийетлик санаға ийкемлескен түрде өзгериске ушырап отырады.

Солай болыуына карамастан, фольклорлық шығарма қаншама өзгериске ушырағаны менен, өзіндеги тийкарығы мазмунда пүткиллей жоғалтпайды, дәслепки пайда болыуына себепши болған тарийхый кубылыс хаққында белгили бир дәрежеде мағлыұматты өзінде сақлап қалады. Усы мағлыұматты тарийхшылар терең анализлер жүргизиў арқалы түсиниўге хәм тарийхый дерек ретинде пайдаланыўға ерисиў мүмкин.

У. Оразбаева
(Нөкис)

«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ДӘСТАНЫ ТАРИЙХЫЙ- ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ДЕРЕК РЕТИНДЕ

Қарақалпақ халқында дәстан көп. Бірақ олардың ишінде «Қырық қыз» дәстаны айрықша орынды ийелейди. Бул пүткіл жер жүзи мәдениятының алтын ғазийнесинен орын алған шығармалардың бири. Соның ушын да оның тарийхый шынлығын изертлеуди талап ететуғын айырым себеплери соннан ибарат, баска халықларда варианты жоқ, ушыраспайтуғын ең оригинал шығарма. Онда фантастикалық элементлер жүдә аз. Халықтың реал турмысынан алынған, уақыяларды тарийхый шынлықка тууры келетуғын халық шынлығы басым шығарма. Онда азатлық гүрес, хаял-қызлар образы биринши орынға койылады.

Қарақалпақ халқы оғада ерте дәуирлерде пайда болған халық. Ауызеки түрде тарқалыуына карамастан олардың мийраслары оғада көп. Бул мийрастың төркинлери бизди антик дәуир мәдениятына карай жетелейди. Халық дәстанларының өзи де тарийхый уақыялар менен беккем байланысқан.

Қарақалпақлар әййемги дәуирлерден баслап-ак кос арыстың бири болған хаял-қызларды кәстерлеген. Олардың гөззаллығы, аналық меҳри менен бир қатарда өз елин корғауда батырлығы әдиуленген.

Дәстандағы қалмақ патшасы Суртайшаның хәрекети қарақалпақ халқын пүткіллей қырғынға ушыратқан, 1596-жылғы Хо Юрлук, 1723-жылғы Цеван Рабданның рейимсиз хуқимлерине туура келеди. Тарийхый дерек-

лерге қарағанда, бұл сауашларға қарақалпақтардың хаял-қызлары да қатнаскан.

Былайынша, булардың барлығы да тарихый хакыйкатлыққа туура келеди. Соның ушын да дәстандағы уақыялар төрт дәуирди: 1) Кәуимлик дәуирде. 2) Матриархат. 3) Алтын Орда дәуириндеги урыс қағысларды. 4) Жунгар басқыншыларына қарсы миллий-азатлық гүрести көз алдымызға келтиреди. Дәстанның бас бети жүдә узактан басланса да негизги бөлеги XVI—XVIII әсирдеги уақыяларға келип тиреледи.

Булардан тыскары дәстанда бизди көп қарақалпақтардың этнографиялық дереклерине қарай жетелейтуғын үрип-әдет, кийим-кеншек, азық-ауқат хәм кәсипти баянлаушы көп ғана материаллар береди. Дәстанда қарақалпақтардың ең әйjemги ата-бабаларының материаллық турмысын семьялық қарым-қатнастары әскерий-шөлкеми хәм техникасы, дин инанымлары хәм үрип-әдетлери, дүньяға көз-қарасы буның барлығы дәстанда әлуан-әлуан етип сүүретленген хәм текст жәрияланған жағдай да ол этнографлардың және тарихшылардың оғада үлкен қызығыушылығын туудырады. Аллаяр байдың өз атасы менен тиллесиуин келтириудин өзи жеткилики. Биз бунда қарақалпақтардың дүньяға көз-қарасының теңи-тайы жоқ естелигин көремиз.

М.М. Кульчигаева
(Нукус)

МУЗЫКАЛЬНО-МЕЛОДИЧЕСКИЙ ЯЗЫК ДАСТАНА «КЫРК КЫЗ»

1. Эпос «Кырк кыз» представляет собой не только литературным, но и является произведением музыкального фольклора устной народной традиции каракалпаков.

В области литературы и истории эпос «Кырк кыз» является относительно изученным объектом исследования нежели в области искусства. С точки зрения литературных жанров: прозы и поэзии эпос «Кырк кыз» составляет художественную ценность каракалпакской литературы и является неповторимым достоянием народа. Однако музыкальное оформление сопровождаемое песнями, игрой на музыкальном инструменте—является неотъемлемой частью исполнения эпоса и изучению музыкального фольклора, в частности музыкально-мелодического языка дастана уделялось мало внимания.

2. Дастан можно отнести к произведению музыкального жанра, так как у ряда тюркоязычных народов (узбеков, туркмен, каракалпаков) в лице исполнителей ашуг, бахши (Музыкально-энциклопедический словарь; М—1991 г.) он исполнялся под аккомпанемент национальных музыкальных инструментов (дутара, домбры, кобыза, шинкобыза).

3. Особый интерес представляет музыкальное исполнение дастана, где главными действующими лицами являлись «баксы-жрау»—народные певцы и сказители, творчество которых в музыкальной культуре Востока пред-

ставляет неповторимое своеобразие исполнительских возможностей и качеств. Существовали различные школы исполнительского мастерства бахсы-жрау и каждый жрау имел свою интерпретацию в исполнении дастана. Поэтому существовало несколько вариантов исполнения дастана «Кырк кыз».

4. Музыкально-мелодический язык дастана построен в форме сочетания речитации прозаического текста с сольным пением стихотворных разделов, а также применены элементы театрализации.

5. В области восточного музыкознания жанр дастана как в узбекской музыке—жанр макома, шашмакома—явление новое в историческом плане, требующее для своего исследования разработки адекватных методов.

«Музыкальный язык... становится средством художественного обобщения народа... В этом отношении музыкальный язык проявляет значительно большую консервативность, чем разговорный служащий как для общения людей... так и для других более сложных целей» (Гошовский В. «У истоков музыки славян» М—1971 г. ст.12).

Поэтому выявление элементов музыкального языка дастана, формы и жанра в целом—помогут многое понять в музыке, сложившейся в далеком прошлом.

Н. А. Тлеубергенова
(Нукус)

ЖИЛИЩА И УБРАНСТВА КАРАКАЛПАКОВ В ЭПОСЕ «КЫРК КЫЗ»

I. Жилища и убранства—один из компонентов традиционной материальной культуры каракалпаков. В изучении традиционной культуры большое значение имеют фольклорные данные. Эпос «Кырк кыз» является одним из таких источников. В нем наряду с другими вопросами получили свое отражение традиционные типы хозяйства, жилищ каракалпаков.

II. Географическое положение, природно-климатические условия и комплексный тип хозяйств обусловили формирование различных типов жилищ у каракалпаков, у них бытовали жилища характерные как для оседлого, так и для полукочевого населения (стационарные, переносные, временные).

III. История стационарного жилища каракалпаков по данным археологии начинается с неолитического времени (Джанбас кала 4/5 жилищ оседлых рыбаков и охотников).

Эпос «Кырк кыз» как известно формировался с XII века, а также он имеет и древние напластования (VI—IV вв. до н.э.). Так например в нем ярко отражается мастерство строителей, которые воздвигли для Гулаим неприступную крепость из бронзы, а ворота и двери—из стали, чугуна, отделанные резьбой. Помимо описания крепости—корган, в эпосе имеются названия многих видов стационарных жилищ, такие как жай, какра и название комнаты—кана.

IV. Из данного эпоса можно получить материалы о переносных жилищах каракалпаков, которые включают в себе такие виды как: кос—жилище пастуха, шетыр—жилище воинов, отау, ак отау в которых селились девушки, улкен уй—главная юрта главы семьи. Кроме того здесь показываются элементы внутреннего убранства интерьера юрты, ее конструкция—деревянная, войлочная, камышовая.

V. Эпос «Кырк кыз» является источником, определяющим этнографический облик наших далеких предков, содержит ценные источниковедческие сведения, на основе которых можно изучать этнокультурные связи, социальный строй, типы хозяйств.

Ж. Хошаниязов
(Нөкис)

«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ДӘСТАНЫНДАҒЫ МИЛЛИЙ ТУРМЫСЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРДИҢ СӘҮЛЕЛЕНИҮЛЕРИ

«Қырық қыз» дәстаны өзинің терең мазмұны бойынша да, көркемділік өзгешелігі бойынша да, тарихый турмыслық мотивлерге бай мағлыұматлары бойынша да өз алдына салмағы бар ең бахалы миллий халық мийрасларының бири. Онда барлық қахарманлық дәстанларға тән болған әпсанауий аңызлық дереклерден баслап хәзирги күнге шекемги турмыслық дереклер ҳаққында жетерли тарихый-фольклорлық әҳмийеттеги материаллар бар дерлик. Мәселен: Аналық дәуирдин излерин сәүлелендиретуғын хәр кыйлы батыр қызлар ҳаққындағы әпсаналардың бир ушлығы «Қырық қыз» дәстанындағы батыр қызларға байланыслы болған сюжетлер менен дәреклес екенлигин ескермей өтиўге болмайды. Әсиресе «Қырық қыз» дәстанындағы миллий турмыслық дәстүрлердин көринислери болған жасларды батырлыққа, ел қорғаўға тәрбиялаў, әдеп-икрамлылық қәлиплерин үйрениў, ел қорғаўдағы жуўапкершиликти сезиниў, ашықлық мәселесиндеги көзсизлик, соқыр сезимлердин басым болыўына жол қоймаў. Аталар руўхын ардаклаў, миллий дәстүрлердин талапларын түсиниў хәм орынлаў, ҳұждан хәм ар-намыс туйғыларын хәмме нәрселерден бәлент қойыў хәм т. б. толып атырған сюжетлер хәм эпизодлар бирикпеси бизин дәстан бойынша белгили басым дәрежеде тийисли пи-

кирлер айтыуға имканият жаратып береді. Дәстанда бұдан басқа да батырдың тууылыуы, тәрбиясы, ер-турманға, қурал-жарақтарға байланысты дәріклер, батырдың ел хызметіндегі пидәкерлігі менен мәртліклері, батырдың турмыс қуруы ямаса үйлениуі, той дәстүрлеріне тийісін мағлыұматлар хәр тәрәплеме анализлеу хәм синтезлеу тийкарында бизге өтмиштегі ата-бабаларымыздың тарийхый турмысынан илимий түсиниклер бере алатуғын бахалы материаллар оғада көп. Ал усындай дәстанлық мағлыұматларды үйрениу дәстанның дәретилген дәуірлерін аныклау ушын да, халқымыздың басқа қоныслас халықлар менен өз-ара байланыс, қарым-қатнас дәрежелерін үйрениу ушын да жол-жоба бола алатуғын руұхый ғәзийнемиздің салтанаты болып табылады...

Е. Аламбергенов
(Нөкис)

«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ХӘМ БАСҚА ДА ХАЛЫҚ ДӘСТАНЛАРЫНДА ТОЙ МӘРЕСИМЛЕРИНИҢ СӘҰЛЕЛЕНИҰИ

Пүткіл дүнья халықлары дәстанлары мысаллары сыяқлы қарақалпақ халық дәстанлары қурамында да, басқа дәстүрлік шаңарақ-турмыслық мәресімлерге салыстырғанда дәстүрлік үйлениу тойы мәресімлериниң көбирек хәм кенирек ушырасатуғынлығын көремиз. Қарақалпақ халық дәстанлары мысалындағы дәстүрлік үйлениу тойлары комплексиниң («атастырыу», «қыз айттырыу», «қуда түсиу», «қыз узатыу», «үйлениу тойы» яки «келин той» х.т.б.) дәстанлар қурамындағы көркем сүүретлениу айрықшалықларына, көркемлик заңлары хәм усылларына нәзер салғанымызда үйлениу тойы мәресими эпизодлары менен элементлериниң көбинесе, батырлық, мухаббат жыры яки тарийхий қаҳарманлық мотивлериниң бири болып келип, сол дәстанның жанрын аныклау дәрежесине барып жетуғын шамаға дейин көтерилген дәстанлардан гөре, батырлық хәм мухаббат барабар жырланатуғын, шаңарақ-турмыслық уақыяларға кеңнен орын берилген дәстанларда көбирек ушырасатуғынлығын көриуге болады.

Дәстүрлік мәресімлер хәм халық дәстанлары арасындағы өз-ара байланысларды изертлеуге арналатуғын бул баянламамызда тийқарғы дереклер қатарында талқыланып отырған «Қырық қыз», «Алпамыс», «Қоблан», «Мәспатша», «Ғәрип ашық», «Бозуғлан» х.т.б. халық дәстанлары жоқарыда айтып өткенимиздей-ақ, халқымыздың фольк-

лорлық мийрасының алтын қорынан орын алған классик дәстанлар болып есапланады.

Дәстан хәм мәресим арасындағы генетикалық, жанрлық байланыслар, олардың бир-бири менен үйлесип барыу процессинде жүз беретугын өзгерислер, бул байланыслар эволюциясында тәсир етиуши сыртқы тарийхий жәмийетлик-сиясий тәсирлерди жағдайлар хәм себеплер ҳаққында мағлыұмат бериуши дереклер арқалы дәстүрлик үйлениу той мәресимлериниң халық дәстанлары қурамына кеңнен кириуи хәм олардың органикалық үйлесип барыуында көплеген жағдайларда халық тарийхының жай парахатшылық, абаданшылық дәуирлеринде жеделлесиу мысаллары ушырасатуғынлығы туурысында да мағлыұматлар алыуға болады. Сонын менен бирликте дәстүрлик мәресимлер менен халық дәстаншылық өнериниң рауажланыуында, олар арасындағы байланыслар тәғдиринде белгили дәрежеде сол мәресимлер менен дәстанлар жаратылып атырған миллеттиң миллий ғәрезсизлик, өзин-өзи аныклау, өз тарийхына мәдений хәм дәстүрлик үрп-әдет, мәресимлик мийрасларына болған мәмлекетлик дәрежедеги көз-карасыда үлкен әхмийетке ийе.

Д. У. Сейтова
(Нукус)

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ФОЛЬКЛОРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Несомненно, что в настоящее время знание иностранных языков имеет большое практическое значение, ибо правильно уметь переводить необходимую литературу по той или иной специальности даёт возможность специалисту получить необходимую информацию о достижениях науки.

В процессе обучения переводу в нашем конкретном случае с английского на каракалпакский язык, весьма важно учитывать специфику изучаемого языка.

Массовый наплыв информации о последних достижениях науки и техники создаёт необходимость появления также новых терминов.

Анализ фактического языкового материала показал нам, что если в современном английском языке однокомпонентные, а также многокомпонентные термины на морфологическом уровне представлены разнообразными образованиями, то в современном каракалпакском языке они соответствуют рядом аффиксов.

А на лексическом уровне как в английском, так и в каракалпакском языках, термины представлены в виде целого ряда глаголов, существительных, наречий, а также прилагательных.

Не менее важно учитывать, что английский и каракалпакские языки—разносистемные. Если в английском языке

термины представлены рядом моделей. среди которых наиболее продуктивны: $N_1 + N_2$, $N + A$ и.т.д., то в современном каракалпакском языке они соответствуют моделям: $A+A$, $A+P$, где A —существительное, P —наречие.

При переводе того или иного термина приходится сталкиваться также с тем что, и префиксы отличаются своей продуктивностью, которые в современном каракалпакском языке имеют свои соответствия.

А. Алымов
(Нөкис)

«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ДӘСТАНЫ ХӘМ ОНЫҢ ӘДЕБИЯТ ХӘМ КӨРКЕМ ӨНЕРДЕГИ ТУТҚАН ОРНЫ

«Қырық қыз» дәстаны пүткіл дүнья жүзине даңқы таралған уллы дәстанлардың қатарынан жай алған хасыл дөрөтпе болып майданға келди. Ол хиндлардың «Махаб-кара», «Қәлила хәм Димна», массагетлер жыр еткен «Тумариса», «Одатида хәм Заридар», қырғызлардың «Манас», орыслардың «Илья Муромец», армянлардың «Давид Сосунский», карело-финлердің «Калевала» сондай сулыулық гүлтәжлериниң қатарынан жай алды.

Оның атқарыушыларына хәм дөрөтпелерине келсек әзелден-ақ жәмийетшилигимиздің бир тоқтамлы пикири Жийен жырауға келип тақалып отыр. Бул коллап-кууатлауға турарлы мәселе. Ал хәзир «Қырық қыз» дәстанының ен соңғы атқарыушысы Қурбанбай жырау хакқында тоқтап өтпекшимиз.

Қарақалпақ халқының дәстаншылық творчествосында ядлау хәм атқарыушылық өнериниң әжайып үлгилерин, елге жайған жыраулардың бири Қурбанбай жырау болды. Әсиресе халқымыздың көркем творчестволық фәзийнеси болған «Қырық қыз» дәстанының соңғы атқарыушысы сыпатында оны қызғыштай қорып, сол қәлпинде халыққа қайтып бериуи үлкен талант хәм мәртликти көрсетеди. «Қырық қыз» дәстаны 1940-жылы Қурбанбай жыраудан жазып алынып, баспада жәрияланғаннан кейин уатанымыздағы бәрше халықларға хәм шет еллерге кең мәлим болды.

Қурбанбай карақалпақтың маңғыт руының карамаңғыт тийресинен болып, ол 1976-жылы хәзирги Төрткүл районына қараслы бұрынғы Шорахан волостында дүньяға келди. Қурбанбайдың бабасы Қараұәйис күн көристен қыйланғанына байланыслы өзиниң өскен мәканы Шымбайдын аркасындағы Турым көпир әтирапын таслап, Шораханға келип, баласы Тәжибай менен Ақ ұәйис деген байға дийқан турады. Қара ұәйистиң әкеси Дәулет, Дәулеттиң әкеси Әбдижәмил, Әбдижәмилдиң әкеси Бекполат, Бекполаттың әкеси Тасполат деген адамлар болып олар Шымбай менен Жаңадәрья, Сырдәрья, Сығанақ әтирапын жайлаған. дийқаншылық пенен күн көрген адамлар болған. Олардын арасында жетик сәзенде, қобызшылар болып, дәстан айтқанлары да болған.

Қурбанбайдағы туума талант кайда барса да төтепки бермей устаз көриуге мәжбүрлей берди. Енди ол шопанлықты таслап, кула дүзден-ак жыраұларды излеп кетеди. Дәслеп Төрткүлдеғи Жийемурат жыраұдың изине ерип «Алпамыс» дәстанының қысқа вариантын үйренеди. Оннан Шымбайдағы Нурабылла жыраұға барып, бир ярым жылдай үйинде болып, «Қоблан», «Алпамыс», «Едиге», «Ершора», «Шәрьяр» дәстанларын хәм «Яр-яр», «Хәйяр», «Шербәйит», «Ылғал», «Нурабылла толғауы», «Яғлы бәхәр», «Жаман шығанақ» нама сазларын яд етип, толық менгерип барыуға мясар болады. Нурабылланың жолламасы менен Нуратаға, Қалмурат жыраұға, оннан Ербайға барып, жети жыл шәкирт болып ереди. Қурбанбай жыраұдың хақыйқый жыраұ болып жетилисиуинде бул хәр қыйлы жыраұшылық жолларға, өз мектебине ийе болған Жиемурат, Нурабылла, Қалмурат, Ербай сыяклы гигантлардың творчествосы менен жеке кәсиейети үлкен роль атқарған. Мине усы жыраұлардан узақ жыллар дауамында «Қырық қыз», «Алпамыс», «Қоблан», «Едиге», «Ер шора», «Шәрьяр», «Маспатша», «Шийрин-Шекер», «Бозаман», «Ерзийұар», «Қурбанбек», «Хәжигирей», «Қаншайым»,

«Меңлихан», «Жаз келян», «Балтекей», «Сәлимжан», «Хатамтай», «Жаханша», «Ерсайым» дәстанлары менен қатар терме толғауларды жырау наамаларын үйренип алды. Қурбанбай жырау дәстанларды атқарушы, таратушы болып қалмай, оның жазып алынуында да үлкен патриотлық мийнет етті. 1938-1958- жыллар аралығында К. Айымбетов, Н. Дәуқараев, А. Бегимов, Ш. Хожаниязов, С. Мәуленов, Н. Жапақов, Ө. Хожаниязов, М. Сейтниязов, А. Каримов т.б. тәрәпинен жигирма бир дәстаны, композитор В. Шафранников хәм басқалар тәрәпинен бир қанша наамалары жазып алынып көпшилиги баспа сөзде жәрияланды. Олардың арасында А. Бегимов жазып алған «Қырық қыз» дәстаны өзиниң қунлылығы менен дүнья жүзи халықларының көркем өнери, дүрданалары арасында ылайыклы орын ийелейди.

Дәстан Ө. Шамуратов, И. Юсупов, композитор В. Шафранников пенен бирликте «Қырық қыз» музыкалы драмасына айландырылып узақ жыллар сахнаға қойылып жүрди.

РУҰХЫЙЛЫҚ ТӘРБИЯСЫНДА «ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ДӘСТАНЫНЫҢ ӘХМИЙЕТИ

Ауызеки халық дәретпелериниң бири «Қырық қыз» дәстаны бала тәрбиясында ең бир қунлы ғәзийне сыпатында хызмет ететуғын халық педагогикасының үлгиси.

Хәзирги жәмийетимиздиң баслы талапларының бири халқымыздың әуладтан-әуладқа өтип киятырған бийбаха мийрасларын кеңнен пайдаланып хәм оған сүйсинип, келешек әуладымыз болған балаларымызды әдеп-икрамлы хәм руұхый бай етип тәрбиялау болып табылады.

Усы дәуирге шекем барлық халықларда, соның менен бирге қарақалпақ халқында да ауызеки халық дәретпелери (дәстанлар) халық педагогикасының бир элементи сыпатында бала тәрбиясында ең бир әхмийетли орында турды. Ата-бабаларымыз дәстандағы қахарманлардың жақсы тәрбиялық кәсийетлерине сүйенип, балаларға даналық нәсиятларын берип тәрбиялап, оларды әдеп-икрамлылыққа, миллий мақтаныш хәм руұхыйлыққа тәрбиялап келди.

Дәстанның тәлим-тәрбиялық әхмийети сонда, ол аркалы Орта Азия халықларының миллий үрп-әдет дәстүрлерин, тарийхын, мәдениятын, жасау жағдайын үйренемиз хәм оған сүйенип балаларды әдеп-икрамлы, руұхый бай етип тәрбиялау машкаласын шешемиз.

Балаларды руұханий бай әдеп-икрамлы етип тәрбиялауда «Қырық қыз» дәстанының әхмийетин төмендегіше анықладық:

— балаларда ауызеки халық дәретпелерине болған қызығыушылық оғада үлкен. олар карақалпақ дәстанларын мүмкиншилиги болғанынша көп еситкиси келеди;

—дәстан сюжетлерин салыстырғанда балалар карақалпақ халқының өзине тән миллий өзгешилигине (қарақалпақ қызларының қахарманлығына) хәм басқа халықларға уасалығына кеуил бөлди;

—балаларда карақалпақ халқының турмысы, жасау жағдайы. үрп-әдетлери ҳаққында түсиник кеңейди;

—дәстандағы халық даналықларын пайдаланыу аркалы балалардың сана сезими хәм тил өриси байыды;

—дәстанды сахналастырыуда балаларда көркем-дәретиушилиқ хәм актерлық қәбилетлилик көнликпелери рауажланды;

—дәстанның сюжетлерин хәм ондағы қахарманлардың сүүретин салыуда балалар дәстанның мазмунын терең уқты;

—дәстан аркалы балаларда адамларға адамгершилиқ, инсанийлық қатнас тәрбияланады, тәбиятты хәм халықтың руұхый байлықларын саклау, бир биреуге жақсы қатнаста болыу, қыйналыу, қахарманларға еликлеу сыяклы жақсы қәсийетлерди уғыу көнликпелери қәлиплеседи;

—дәстан жақсылық-жаманлық, корқақлық хәм батырлық, шынлық, ҳақыйқатлық, жауызлық, өтирик, жала усаған түсиниклерди түсиниуге жәрдем береді;

—дәстандағы қахарманлардың хәрекетлерин талқылай отырып бала өзиниң хәм жолдасларының ис-хәрекетлерине сын көз бенен қарап, оны талқылап дурыс баха беретугын болады.

Бул мысаллар аркалы балалар барлық уақытта жақсылық жаманлықты жеңетуғынын түсинеди хәм ҳақыйқатлықтың, жақсылықтың күшине исенетуғын болады. Дәстан аркалы бала дүньяны тек жүреги менен ғана емес, ал акылы менен саналы түрде түсинеди. Соның ушын да бала тәрбиясында тийкарғы орында дәстанлар турыуы лазым.

П. Хожаметова
(Нөкис)

«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ДӘСТАНЫНЫҢ ИЛЛЮСТРАЦИЯЛАРЫ ҲАҚҚЫНДА

Иллюстрация—бул искусствоның қызыклы хәм оғада машақатлы қыйын бир түри. Себеби бул художниктен тек ғана фантазияны, шығарманын мазмунын жақсы түсинип билиўин хәм көркемлик жактан сүүретлей билиўин ғана талап етип қоймай, ал оның бай билимлерге ийе болыўын, тарийх, этнография, адам психологиясын жақсы сүүретлеп көрсете билиўин талап етеди.

Қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» бир неше мәртебе баспада китап болып басылып шығарылған хәм көплеген художниклер оны безеўге катнасқан.

«Қырық қыз» дәстаны 1951-жылы Москвада «Художественная литература» баспасында В. Кайдаловтын безеуинде басылып шығарылған. Китап бети дәстан қахарманы Гүлайымның портрети менен ашылады. Гүлайым жас болғанына карамай сүүретте мәрт, батыр қыз болып көринеди. Оның қоллары қылышты беккем ушлап тур, жүзинде қайсарлықтың белгилери бар, көз қарасы өткир, тайсалмай тик карап тур, еринлери қымылған. Художник сүүреттин реңин де жақсы берген, қызыл-гүмис реңлерде. Иллюстрациялар конкрет, түсиникли хәм текст пенен тығыз байланыслы. Онда халықтың тарийхы хәм қахарманлығы көрсетилген.

«Қырық қыз» дәстаны 1983-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан москвалы художник-фотограф В. Катановтын безеуинде шығарылған.

Хәр бир художниктин өзиниң творчестволык усылы бар. Сол усыл художниктин әмелий тәжирийбеси, дүньяға көз-карасы, принципери хәм искусствоға қатнасы менен белгиленеди. В. Катанов художник-фотограф болғанлыктан, ол «Қырық қыз» дәстанын безегенде фото материаллардан, живопислик портретлерден, этнография мүзейлериндеги экспонатлардан пайдаланған. Китапта иллюстрациялар, заставкалар, концовкалар, супер-обложка жүдә жақсы безелген. Художник композицияны, ис хәрекетти, дәстандағы сюжетлерди образлы етип ашып көрсете билген. Кітапты безеуде художник хәр қыйлы материаллардан қолланған: акварель, гуашь, тушь. Дәстанның иллюстрацияларында ашық рең, яғный Орта Азия тәбиятына сәйкес реңлер қолланылған.

Жақында ғана, 1997-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан белгили илимпаз Камал Мәмбетовтың ықшамлап баянлаған «Қырық қыз» дәстанының балаларға арналған варианты жарыққа шықты. Оның безеуин берген қарақалпақ кітап безеуши художниклериниң бири И. Қыдыров. Ол дәстандағы иллюстрацияларды акварель, пастель, тушь арқалы берген. Художник балалардың психологиясына сәйкес келетуғын етип образларды, персонажларды көрсете билген.

Кейинги ўақытлары кітаплар «Қарақалпақстан» баспасында реңли сүўретлер менен безелип шығып атыр. Бул Қарақалпақстанда сүўретлеў искусствосынын хәм кітап безеуши художник-иллюстраторлардың өсип жетилисип атырғанлығынан хабар береді.

Жақсы сапалы безелген кітап—халықтың байлығы болып табылады хәм оның мәдениятының раўажланыў дәрежесин көрсетеди.

«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ДӘСТАНЫ: БАСЫЛЫҒЫ, МИЙНЕТТЕР

1. «Қырық қыз» — каракалпак халқының қаһарманлық дәстаны. Құрбанбай жырау варианты. — Нөкис — Ташкент, 1949.
2. «Қырық қыз». Құрбанбай жырау варианты. — Нөкис, 1956.
3. «Қырық қыз». — Каракалпак фольклорының 20 томлығының 6-томы. — Нөкис, 1980.
4. «Қырық қыз». Каракалпак халық дәстаны. Қыяс жырау варианты. Жазып алған Қ. Мақсегов. — Нөкис: Каракалпакстан, 1993.
5. Қ. Айымбетов. Характеристика Каракалпакского героического эпоса. — Узбекистан Республикасы Илимлер Академиясы Каракалпакстан бөлімінің кітапханасында, қол жазба инв. №78, 1951.
6. Қ. Айымбетов. Халық даналығы. — Нөкис: Каракалпакстан, 1968.
7. С. Ахметов. «Қырық қыз» дәстаны хақында монография. — Сов. Каракалпакстаны, 1964 жыл, №16.
8. С. Ахметов. «Қырық қыз» эпосының халықтылығының айырым мәселелери. «Қызыл Каракалпакстан», 1955 жыл, №198.
9. К. Байниязов. «Қырық қыз» дәстаны хәм Құрбанбай жырау. — «Коммунизм ғалабасы», 1982, №170.
10. С. Бахадырова. Жийен жырау хәм Гүлайым ертеги. — С. Бахадырова «Китоби дедим коркит», «Қоблан», «Едиге», — Нөкис, 1992.
11. С. Бахадырова. «Қырық қыз» дәстанына арналған халық аралық илимий конференция. — «Еркин Каракалпакстан», 1997, 21-июнь.
12. С. Бахадырова. «Қырық қыз» дәстаны хақында. — «Нөкис хақыйқаты», 1997, 19-июль.
13. С. Бахадырова. «Қырық қыз». — С. Ахметов, С. Бахадырова. «Фольклорлық терминлердин сөзлиги». — Нөкис, 1992.
14. Н. Дәуқараев. Послесловие к эпосу «Сорок девушек». — Москва, 1951.
15. Н. Дәуқараев. Революцияға шекемги каракалпак әдебият тарийхының очерклери. — Нөкис, ҚҚМБ, 1961.
16. Н. Дәуқараев. Каракалпак әдебияты тарийхының очерклери. — Н. Дәуқараев. Шығармаларының толық жыйнағы, 2-т. Нөкис, 1977.
17. Т. А. Жданко. Каракалпакская эпическая поэма «Қырық қыз» как историко-этнографический источник. — Краткие сообщения института этнографии АН СССР, том XXX, 1958.

18. С. Камалов. Хорезм оазиси халықларының дослығы хақында. — Нөкис, 1961.
19. С. Камалов. Каракалпакстан территориясындағы халықлар дослығының тарихый тамырлары хақында. «Қызыл Каракалпакстан» 1955, 12-ноябрь.
20. А. Каримов. Жийен Тағай улының «Қырық қыз» дәстанына қатнасы хақындағы мәселеге. — Әмнүдәрйя. 1959, №11.
21. Л. И. Климович. Каракалпак халық поэмасы «Қырық қыз». — Каракалпак әдебияты хәм искусствосы. — Нөкис, 1956, №2.
22. У. Кожуров. «Қырық қыз» эпосы. Өз ИАККБ фонды инв: №1116.
23. Қ. Максетов. Каракалпак халқының қахарманлық дәстаны «Қырық қыз». — Нөкис: ҚКМБ, 1962.
24. Қ. Максетов. Каракалпак қахарманлық дәстанларының поэтикасы. — Ташкент: ФАН 1965.
25. Қ. Максетов. «Қырық қыз» в переводе А. Тарковского. — Сов. Каракалпакия, 1957, №32.
26. Қ. Максетов. «Қырық қыз» түркмен тилинде. — Сов. Каракалпакстаны, 1959, №55.
27. Қ. Максетов. «Қырық қыз» дәстанының жыршысы. — Каракалпак әдебияты хәм искусствосы, 1956, №3.
28. Қ. Максетов. «Қырық қыз» дәстанының көркемлиги. — Каракалпак әдебияты хәм искусствосы. 1957, №5.
29. Қ. Максетов. «Кирк киз» эпосиннинг авторлигига доир. — Узб.маданияты, 1959, 14-июнь.
30. Қ. Максетов. Жырау Қурбанбай Тәжибаев — выдающийся исполнитель памятников эпического творчества каракалпаков. — Вестник Каракал. Фил. 1978, №3.
31. Қ. Максетов. Каракалпакский героический эпос «Қырық қыз». — Труды Каракалп. науч. иссл. института АН УзССР, Нукус. 1958, кн 1.
32. Қ. Максетов. «Қырық қыз» дәстанына алғы сөз. Каракалпак фольклоры 6-т; Нөкис. 1980.
33. Қ. Максетов. Пикирди өзгерткен уллы жырау хақында (Қурбанбай жыраудың тууылғанына 120 жыл) «Еркин Каракалпакстан». 1996. 13-август.
34. И. Сагитов. Каракалпак қахарманлық эпосы. — Нөкис: ҚКМБ. 1963.
И. Сагитов. Каракалпакский героический эпос. — Ташкент: ФАН. 1962.
35. И. Сагитов. Каракалпакский эпос «Қырық қыз». — «Правда Востока», 1949, 12-март.

36. И. Сагитов. «Қырық қыз» дәстанының тарихый дереклери тууралы. — «Жеңис байрағы», 1947, №2.
37. И. Сагитов. «Қырық қыз» дәстаны тууралы. — Қараныз: «Жеңис байрағы». Нөкис. 1946.
38. И. Сагитов. Каракалпакский героический эпос «Кирик киз». — «Сов. Каракалпакия». 1949, 30-октябрь.
39. И. Сагитов. «Қырық қыз» дәстанының дөретилген дәуирине хәм онын авторы хақындағы мәселеге. — «Әмиүдәрә». 1963, №9.
40. И. Сагитов. «Қырық қыз» дәстаны хақында монография. — «Сов. Каракалпакстаны». 1964, №16.
41. С. П. Толстов. Основные итоги и очередные задачи изучения истории и археологии Каракалпакии каракалпаков. — Бюллетень АН УзССР. Ташкент, 1945, №9.
42. Л. С. Толстова. Исторические предания Южного Приаралья. — М. Наука, 1984.
43. У. Уразбаева. «Қырық қыз» дәстанында тарихый этнографиялық дереклер. — Нөкис: Каракалпакстан, 1990.
44. У. Уразбаева. Каракалпакский эпос «Қырық қыз» как исторический источник. — Тезисы докладов научно-теоретической конференции молодых ученых Каракалпакии. — Нукус, 1975.
45. И. Юсупов. Кыргыз хәм «Қырық қыз» — «Әмиүдәрә», 1971, №9.
46. Уйғыр Жейхун Ведат. «Қырық қыз». — Миллий фольклор, Түркия, 1997, №34.
47. М. Календеров. Каракалпак ауызеки халық поэзиясының дүрданасы. — «Еркин Каракалпакстан». 1997, 17-июль.

«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ДӘСТАНЫНЫҢ АУДАРМАЛАРЫ

1. Қырк киз. Ұйғын хәм Миртемир таржимасы. —Тошкент: Уздав-нашр, 1948.
2. Сорок девушек. Пер. С. Сомова. —Ташкент, Госиздат. УЗССР, 1949.
3. Сорок девушек. Пер. А. Тарковского. —М, Гослитиздат, 1951.
4. Сорок девушек. Пер. С. Сомова. —М, Детгиз, 1952.
5. Қырк киз. Өзбек тилинде. Уйғун хәм Миртемир аудармасы. — Ташкент, 1956.
6. Сорок девушек. 2-е, испр, изд-е. — М. Гослитиздат, 1956.
7. Қырк гыз. Гарагалпак халыкнын гахрыманчылыклы дестаны. Аударған Х а й ы д о в ве К. Таңыргулыев —Ашгабат: Турдов-нешир, 1958.
8. Қырык қыз. Қазақ тилине аударған Х. Ергалиев, С. Мәү-ленов, А. Шалабаева. —Алма-Ата: Қаз. көркем әдебияты, 1959.
9. Қырык қыз қырғыз тилинде С. Эралиев аудармасы. — Фрунзе: Киргмәмб. 1960.
10. Сорок девушек. В переложении А.Тарковского —Нукус: Каракалпакстан, 1983.

МАЗМУНЫ

1. Илимпазлар «Қырық қыз» дәстаны ҳаққында	3
2. Мақсетов Қ.М. (Нөкис). Қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз»дың жыршысы	6
3. Алламбергенов К. (Нөкис). Түркий халықлар творчествосында дәстан дөретиушлик	9
4. Мехмет Али Екрем (Бухарест). Добруджа фольклорында заманлык	12
5. Илмня Мехмет Али (Бухарест). Ноғай фольклорында батырлар.....	13
6. Али Аббас Чинар (Муғла). Түрк халықлары дәстанларында Алп типі сауаш аты	14
7. Пахратдинов А. (Нөкис). «Қырық қыз» дәстанынын изертлениу мәселелери	15
8. Пахратдинов Ж. (Нөкис). «Қырық қыз» дәстанында юмор-сатира	17
9. Исмаил Бозкурт (Лефкоша). Кипр түрклери дәстанларында англичан колониаллык сиясатына қарсы ҳәрекеттин сүүретлениу	19
10. Мустафа Гөкчеуғлы (Лефкоша). Кипристин өмирбаянлык хәм олардың түрк дәстанлары менен уқаслык белгилери	20
11. Бекжанова Б. (Нөкис). «Қырық қыз» дәстанындағы қахарман образынын дүнья мәдениаты менен байланысы	22
12. Камалов Ж. (Нөкис). «Қырық қыз» дәстанынын А. Тарковский аудармасы	25
13. Камалов К. (Нөкис). «Қырық қыз» дәстанында мифлик хәм реалистлик элементлер	27
14. Нуратдинова Г. (Нөкис). «Қырық қыз» дәстанынын Әжинияз творчествосында ҳаял-қызлар образынын дөрелнуине тәсири	30
15. Өтеуллиев И. (Нөкис). «Қырық қыз» эпосы хәм Бердах поэзиясы	32
16. Аяпов Ш. (Нөкис). «Шахнама» хәм «Қырық қыз»	33
17. Өтемуратова Х. (Нөкис). «Қырық қыз» дәстаны хәм тарийхий проза	36

18. Бахадырова С. (Нөкис). «Қырық қыз»—қарақалпақ халқының миллий мақтанышы	38
19. Өтениязова О. (Нөкис). Шығыс жазба естеликлерінде тыымсал жанры	40
20. Бауатдинова С. (Нөкис). «Қырық қыз» дәстанындағы халық қосықтары	42
21. Ахметова А. (Нөкис). «Қырық қыз» дәстанында халық педагогикасының сәуленінуі	44
22. Мамбетназаров Қ. (Нөкис). Жырау хәм дәстанлық шығармаларды атқарыудағы өзіншелік	46
23. Бахадыров М. (Нөкис). «Қырық қыз» дәстанында Уатан тәбиятын қорғау проблемасының қойылыуы	48
24. Бердимуратова А. (Нөкис). Природа как духовная ценность развития цивилизации (на примере каракалпакского фольклора)	49
25. Календеров М. (Нөкис). «Қырық қыз»—қарақалпақ ауызеки халық поэзиясының дурданасы	52
26. Никифоров В. М. (Якутск). Роль ключевых слов фольклора в освещении истории государственности тюркских народов	55
27. Абдиназимов Ш. Н. (Нөкис). «Қырық қыз» дәстанының лексикасының айырым мәселелери	56
28. Карибаева А. У. (Нөкис). «Қырық қыз» эпосындағы миллий онын терминлеринин этимологиясы	59
29. Доспанов О. Д. (Нөкис). «Қырық қыз» дәстанының лингвистикалық сыпатламасы (диалектик материаллар тийкарында)	61
30. Сабурова А. А. (Нөкис). «Қырық қыз» дәстанында қарақалпақ миллий музыкалық терминлеринин қолланылыу мәселесине	64
31. Кошанов Б. А. (Нукус). Эпос «Қырық қыз» как исторический источник	66
32. Ирфан Унвер Насраттин улы (Анкара). Тарийхка нур беретугын түрк дәстанлары	69
33. Мамбетуллаев М. Шамамбетов Б., Юсупов. О. (Нөкис). Кердер мәдениаты хәм онын «Қырық қыз» дәстаны менен байланысы	70
34. Есбергенов Х. Е. (Нөкис). Генезисы некоторых древних мотивов в эпосе «Қырық қыз» (к вопросу о половозрастном делении общества)	73
35. Камалова Р. (Нөкис). Реликты зотрин в эпосе «Қырық қыз»	75
36. Сарыбаев Қ., Бердиев. Ж. (Нөкис) Орта әсирлердеги қарақалпақ тарийхының легенда хәм әпсаналарда сәуленінуі	76
37. Оразбаева У. (Нөкис) «Қырық қыз» дәстаны тарийхий-этнографиялық дерек ретинде	78

38. Культиглева М. М. (Нукус). Музыкально-мелодический язык дастана «Қырк қыз»	80
39. Тилеубергенова Н. А. (Нукус). Жилища и убранства каракалпаков в эпосе «Қырк қыз»	82
40. Хошаниязов Ж. (Нөкис). «Қырық қыз» дәстанындағы миллии турмыслық дәстүрлердин сәулетленулері	84
41. Алламбергенов Е. (Нөкис). «Қырық қыз» хәм басқа да халық дәстанларында той мәресимлеринин сәулетленуи	86
42. Сейтова Д. У. (Нукус). Особенности перевода фольклорных произведений тюркоязычных народов на английский язык	88
43. Алымов А. (Нөкис). «Қырық қыз» дәстаны хәм оның әдебият хәм көркем өнердеги тутқан орны	90
44. Жумашева Г. Х. (Нөкис). Руухыйлық тәрбиясында «Қырық қыз» дәстанынын әхмийети	93
45. Хожаметова П. (Нөкис). «Қырық қыз» дәстанынын иллюстрациялары хаккында	95
46. «Қырық қыз» дәстаны: басылуы, мийнетлер	97
47. «Қырық қыз» дәстанынын аудармалары	100
Мазмұны	101

Кабинет Министров Республики Узбекистан
Совет Министров Республики Каракалпакстан

Академия наук Республики Узбекистан
Каракалпакское отделение
Академии наук Республики Узбекистан
Институт языка и литературы имени Н. Давкараева

ТЕЗИСЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«КАРАКАЛПАКСКИЙ НАРОДНЫЙ ЭПОС «КЫРК КЫЗ»
И ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ФОЛЬКЛОРА ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ»

на каракалпакском, русском и турецком языках

Издательство «КАРАКАЛПАКСТАН»
Нукус 1997

Редакторы *А. Коцанов*
Художники *Н. Кыдырова*
Техредакторы *К. Бектиязов*
Корректоры *А. Аташева*

ИП № 2025

Гарнитура берилген уақты 21.08.1997. Басыўна руқсат етилген уақты 31.09.1997. Қағаз форматы 60 х 84 мм. Компьютерлік оригинал-макет бойынша офсет усылында басылды. Гарнитурасы — Times. Қағазларға: Көлемі 6,2 баспа табақ, 6,04 шөртпін баспа табақ, 5,3 есап баспа табақ. Жәми 250 лускада. Буыртма №213

“Каракалпакстан” баспасы:
742 000, Нокис қаласы, Каракалпакстан көшесі, 9.

Каракалпакстан Республикасы Баспа сөз бойынша
мәмлөкәтлік компаниясы Нокис полиграфкомбинаты:
742 000, Нокис қаласы, Каракалпакстан көшесі, 9.